

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ВСЕСВІТЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**на тему «Поняття Східна Європа у європейській інтелектуальній думці
XVIII – середини XIX століття»**

Виконав: магістр 2 курсу, групи 8.0329-і
спеціальності 032 історія та археологія
освітньої програми: історія
Наджафов Ігор Дзамільович

Керівник доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин, доцент, к.і.н.
_____ Черкасов С.С.

Рецензент професор кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин, професор, к.і.н.
_____ Давлетов О. Р.

Запоріжжя
2020 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет історичний

Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Освітній рівень другий (магістерський)

Спеціальність 032 історія та археологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Завідувач кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин
Маклюк О.М.**_____

11 грудня 2020 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТА

Наджафова Ігора Джамільовича

1. Тема роботи: Поняття Східна Європа у європейській інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття, керівник роботи к.і.н., доцент Черкасов С.С., затверджені наказом ЗНУ № 505-с от 30.04.2020.
2. Строк подання студентом роботи 10 грудня 2020 року.
3. Вихідні дані до роботи: Бовуа Даниель, Дюкре Мари-Елизабет, Вандич Петр и другие. История Центрально-Восточной Европы / перевод с франц. М.Ю. Некрасов, А.Ю. Карачинский, И.А. Эгипти. Санкт-Петербург : Евразия, 2009. 1120 с.; Дейвіс Норман. Європа: Історія / переклад с англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ : Основи, 2001. 1463 с.; Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / переклад з англ. Сергія Біленького, Т. Цимбала. Київ : Критика, 2009. 592 с.; Нойманн Ивер. Использование Другого: Образы Востока в формировании европейских идентичностей / перевод с англ. В.Б. Литвинова, И.А. Пильщикова. Москва : Новое издательство, 2004. 336 с.; Снайдер Тімоті. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569-1999 рр. / переклад з англ. О. Котенко, А. Надтока. Київ : Дух і літера, 2012. 464 с.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): проаналізувати формування у європейських інтелектуальних колах концепту Східна Європа та надати дефініцію поняття; охарактеризувати подорожі західноєвропейських мандрівників Нового часу та їх роль у становленні концепції; розглянути еволюцію поняття Східна Європа як єдиного культурного-географічного регіону за доби Просвітництва; проаналізувати взаємовпливи концепту та ідеології панславізму; охарактеризувати угорську спробу культурної інтеграції підгабсбурзької Центрально-Східної Європи; висвітлити метаморфози пангерманістичного геопроєкту Середина Європа.
5. Перелік графічного матеріалу: відсутній.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Завдання видав	Завдання прийняв	Дата
		Підпис	Підпис	
Вступ	Черкасов С.С., доцент			20.02.20
Розділ 1	Черкасов С.С., доцент			12.04.20
Розділ 2	Черкасов С.С., доцент			04.06.20
Розділ 3	Черкасов С.С., доцент			30.08.20
Висновки	Черкасов С.С., доцент			11.10.20

7. Дата видачі завдання 10 лютого 2020 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вивчення проблеми, опрацювання джерел та наукової літератури	січень 2020 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання вступу	лютий-березень 2020 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання першого розділу	квітень-травень 2020 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання другого розділу	червень-липень 2020 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання третього розділу	серпень-вересень 2020 р.	<i>виконано</i>
6.	Написання висновків	жовтень 2020 р.	<i>виконано</i>

Студент _____ Наджафов І.Д.

Керівник роботи (проекту) _____ Черкасов С.С.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Черкасов С.С.

ПОНЯТТЯ СХІДНА ЄВРОПА У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ДУМЦІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Ключові слова: Східна Європа, Середина Європа, Просвітництво, панславізм, пангерманізм, зіткнення цивілізацій, Центрально-Східна Європа.

Кваліфікаційна робота складається з сімдесяти п'яти сторінок, містить двадцять джерел, сорок п'ять монографій.

Об'єктом дослідження є концептуальна діяльність представників європейської інтелектуальної та аристократичної еліти.

Предметом дослідження є зародження та еволюція концепції Східна Європа у європейській інтелектуальній думці Нового часу.

Метою дослідження є аналіз проблематики світоглядно-ідеологічного етнокультурного антагонізму Західної та Східної Європи, характеристика розвитку панетнічних культурно-політичних рухів та їх впливу на формування центрально-східноєвропейських ідентичностей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що комплексні історіографічні праці присвячені саме осмисленню та формуванню європейськими інтелектуальними колами концепту Східної Європи є рідкістю. Частіше за все, східноєвропейський регіон розглядають в загальноєвропейському або загальносвітовому контекстах, як своєрідне пограниччя між цивілізованим осілим європейським Заходом та варварським кочовим азійським Сходом. Слід також зауважити, що далеко не завжди дослідниками приділяється достатня увага тому, як панівна західноєвропейська цивілізація сконструювала сприйняття та розуміння східноєвропейської цивілізаційної моделі для всього світу.

Розглянувши особливості формування та еволюції концепту Східна Європа в європейській інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття, проаналізувавши та охарактеризувавши загальноєвропейські фактори, які позначилися на концептуальній трансформації східноєвропейського регіону,

необхідно зазначити, що трактування поняття Східна Європа протягом зазначених хронологічних рамок дослідження динамічно видозмінювалось, а сучасні дискусії щодо східноєвропейського регіону надають безліч різновидів та способів використання цього культурно-політичного концепту.

Підсумовуючи дефініціювання поняття та аналізу формування в європейських інтелектуальних колах концепту Східна Європа, можна сказати, що європейська інтелігенція по-різному розглядала культурно-географічні межі східноєвропейської цивілізації та народи, що населяли цей величезний регіон.

Проаналізувавши взаємовпливи концепту Східна Європа та панетнічних ідеологій, необхідно зробити висновок, що визначальним чинником у регіональних міжкультурних та міждержавних слов'яно-германських відносинах в Східній Європі післянаполеонівського періоду були взаємозалежні панетнічні ідеології – панславізм та пангерманізм.

Ідеологія панславізму трансформувала величезний культурно-політичний вплив на формування концепту Східна Європа, в той час як становлення пангерманізму стало початковою частиною непримиренного культурно-політичного протистояння, що розгорнулося між панславізмом та пангерманізмом на теренах східноєвропейського регіону.

Висвітливши метаморфози пангерманістичного геопроєкту Середина Європа, слід зауважити, що цей проєкт культурно-політичної центрально-східноєвропейської інтеграції є яскравим прикладом континентально-імперського геопроєкту, що подібно до більш раннього імперіалістичного проєкту Наполеона та більш пізнього польського Інтермаріуму, з плином часу з економічного союзу перетворився на геополітичний проєкт політичного об'єднання під егідою титульної нації.

THE CONCEPT OF EASTERN EUROPE IN EUROPEAN INTELLECTUAL THOUGHT XVIII - MIDDLE OF THE NINETEENTH CENTURY

Key words: Eastern Europe, Mitteleuropa, the Enlightenment, Pan-Slavism, Pan-Germanism, the Clash of Civilizations, Central and Eastern Europe.

The qualification work consists of seventy-five pages, contains twenty sources, forty-five monographs.

The object of research is the conceptual activity of the representatives of the European intellectual and aristocratic elite.

The subject of the study is the origin and evolution of the concept of Eastern Europe in the European intellectual thought.

The aim of the study is to analyze the problem of ideological ethnocultural antagonism of Western and Eastern Europe, to characterize the development of pan-nationalist political concepts and their impact on the formation of Central and Eastern European identities.

The scientific novelty of the obtained results is that complex historiographical works devoted to the understanding and formation of the concept of Eastern Europe by European intellectual circles are a rarity. Most often, the Eastern European region is seen in European or global contexts as a kind of border between the civilized settled European West and the barbaric nomadic Asian East. It should also be noted that researchers do not always pay enough attention to how the dominant Western European civilization has constructed the perception and understanding of the Eastern European civilization model for the whole world.

Considered the peculiarities of the formation and evolution of the concept of Eastern Europe in European intellectual thought of the XVIII - mid XIX centuries, analyzing and characterizing the Europe-wide factors that affected the conceptual transformation of the Eastern European region, it should be noted that the interpretation of the concept of Eastern Europe has dynamically changed during

the indicated chronological framework of the study, and modern discussions about the Eastern European region have many varieties and ways of using this cultural and political concept.

Summing up the definition of the concept and analysis of the formation in the European intellectual circles of the concept of Eastern Europe, we can say that the European intelligentsia differently considered the cultural and geographical boundaries of the Eastern European civilization and the peoples who inhabited this large region.

Analyzing the interplay between the concept of Eastern Europe and pan-nationalist ideologies, it is necessary to draw a conclusion that the determining factor in regional intercultural and interstate Slavic-German relations in Eastern Europe of the post-Napoleonic period were interdependent pan-nationalist ideologies – Pan-Slavism and Pan-Germanism.

The ideology of Pan-Slavism transformed the enormous cultural and political influence on the formation of the concept of Eastern Europe, while the formation of Pan-Germanism became the initial part of the irreconcilable cultural and political confrontation between Pan-Slavism and Pan-Germanism in the Eastern European region.

Having considered the metamorphoses of the pan-Germanist geoproject Central Europe, it should be noted that this project of cultural and political Central and Eastern European integration is a striking example of continental-imperial geoproject, similar to the imperialist project of Napoleon and Polish geopolitical project Intermarium, over time of economic union has become a geopolitical project of political unification under the auspices of the titular nation.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Характеристика використаних джерел	6
1.2. Історіографічний аналіз	14
1.3. Методи дослідження	19
РОЗДІЛ 2. ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ «СХІДНА ЄВРОПА»	21
2.1. Дефініція та аналіз поняття Східна Європа	21
2.2. Західноєвропейські мандрівники-інтелектуали Нового часу та їх роль у зародженні концепції	27
2.3. Просвітництво та формування концепту Східна Європа як єдиного культурного-географічного регіону	33
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ТА ЙОГО ВЗАЄМОДІЯ З ПАНЕТНІЧНИМИ ІДЕОЛОГІЯМИ ХІХ СТОЛІТТЯ	37
3.1. Концепція Східна Європа та ідеологія панславізму	37
3.2. Угорська спроба культурної інтеграції підгабсбурзької Центрально-Східної Європи	52
3.3. Проект Середина Європа: пангерманізм та культурно-політична центрально-східноєвропейська інтеграція	56
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРАСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	70

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що нині існує не тільки спеціальний науковий, але і підвищений суспільний інтерес до історико-культурної взаємодії між цивілізаційними регіонами світу, і в першу чергу, до культурно-цивілізаційної конфронтації Заходу та Сходу, що займає особливе місце у всесвітньо-історичному процесі.

Незначна кількість комплексних досліджень додатково посилює актуальність обраної тематики дипломної роботи. Орієнталізм по відношенню до східноєвропейського регіону, політична експлуатація Заходом штучно сконструйованого антагоністичного образу Східної Європи, проблематика етнокультурних західноєвропейських стереотипів по відношенню до слов'янських країн – все це найчастіше відходить на другий план, порівняно з більш фундаментальним суперництвом панівної західнохристиянської євроатлантичної цивілізації з мусульманським світом та східно-азійською цивілізацією.

В цьому постмодерному мультиполярному зіткненні цивілізацій, східноєвропейському регіону відведена роль своєрідної автономної частини Західного світу, що в останні десятиліття розпочав активну політичну інтеграцію Східної Європи, разом з тим продовживши довготривалу перманентну культурну асиміляцію, перервану в минулому столітті найбільшим соціальним експериментом в історії людства.

Щоб зрозуміти яким чином співіснування західноєвропейської та східноєвропейської цивілізаційних моделей призвело до сучасних диспропорційних культурно-політичних взаємовідносин, необхідно проаналізувати та охарактеризувати еволюцію концепту Східна Європа, біля витоків якого знаходиться авантюристи-мандрівники та мислителі-просвітники, панславісти та пангерманісти, європейська інтелектуальна еліта першої половини XVIII – другої половини XIX століття.

Об'єктом дослідження є концептуальна діяльність представників європейської інтелектуальної та аристократичної еліти.

Предметом дослідження є зародження та еволюція концепції Східна Європа у європейській інтелектуальній думці Нового часу.

Мета дослідження: проаналізувати проблематику світоглядно-ідеологічного етнокультурного антагонізму Західної та Східної Європи, охарактеризувати розвиток панетнічних культурно-політичних рухів та їх вплив на формування центрально-східноєвропейських ідентичностей.

Задля досягнення мети поставлені такі **дослідницькі завдання:**

- проаналізувати формування у європейських інтелектуальних колах концепту Східна Європа та надати дефініцію поняття;
- охарактеризувати подорожі західноєвропейських мандрівників Нового часу та їх роль у становленні концепції;
- розглянути еволюцію поняття Східна Європа як єдиного культурного-географічного регіону за доби Просвітництва;
- проаналізувати взаємовпливи концепту та ідеології панславізму;
- охарактеризувати угорську спробу культурної інтеграції підгабсбурзької Центрально-Східної Європи;
- висвітлити метаморфози пангерманістичного геопроекту Середина Європа.

Хронологічними рамками дослідження є перша половина XVIII – друга половина XIX століття. Нижня межа дослідження обумовлена початком доби Просвітництва, за якої європейці започаткували ідеологічно-світоглядний поділ на Східну та Західну Європу, замість середньовічного розподілу Старого Світу на балтійську Північ та середземноморський Південь. Верхня хронологічна межа визначена практичною реалізацією малонімецького шляху об'єднання Німеччини та формуванням пангерманістичного проекту Середньої Європи, що призвело до остаточного оформлення концепту Східна Європа у Новий час.

Географічними межами дослідження є майже уся територія Європи, за виключенням Скандинавського та Піренейського півостровів, де інтелектуальні кола фактично не приймали участі в формуванні тогочасного концепту східноєвропейського регіону.

Практичне значення роботи обумовлене тим, що наукові результати даного дослідження у певних випадках можуть бути використані при підготовці наукових праць з європеїстики, славістики та германістики, для написання науково-методичних та науково-популярних праць з всесвітньої історії, при викладанні курсу історії світових цивілізацій та для розробки спеціального курсу з історичної психології.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що комплексні історіографічні праці присвячені саме осмисленню та формуванню європейськими інтелектуальними колами концепту Східної Європи є рідкістю. Частіше за все, східноєвропейський регіон розглядають в загальноєвропейському або загальносвітовому контекстах, як своєрідне пограниччя між цивілізованим осілим європейським Заходом та варварським кочовим азійським Сходом. Слід також зауважити, що далеко не завжди дослідниками приділяється достатня увага тому, як панівна західноєвропейська цивілізація сконструювала сприйняття та розуміння східноєвропейської цивілізаційної моделі для всього світу.

Структура дипломної роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (шістдесят п'ять найменувань). Обсяг основної частини роботи складає шістдесят сім сторінок машинописного тексту, загальний обсяг дипломної роботи складає сімдесят п'ять сторінки.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Характеристика використаних джерел

Не зважаючи на те, що зародження інтересу західноєвропейської цивілізації до східноєвропейського історико-культурного регіону можна віднести до Раннього Нового часу, лише з початком доби Просвітництва європейська інтелектуальна еліта почала розуміти Східну Європу як єдиний культурно-географічний регіон.

В мемуарах високопоставлених військовослужбовців та авантюристів-мандрівників, в публікаціях західноєвропейських філософів-просвітників, східноєвропейська цивілізація сприймалась як пограниччя між цивілізованим Заходом та варварським Сходом, щось середнє між європейською культурністю та азійською дикістю.

Характеристику використаних джерел слід розпочати з двох визначних французьких філософів-просвітників, які прийняли безпосередню участь в продукуванні концепту Східна Європа. Мова йде про Вольтера [6, 7] та Жан-Жака Руссо [8].

У першого, серед представленої збірки філософсько-історичних творів, особливо слід виділити романтизовану версію біографії шведського короля-воєначальника «Історія Карла XII, короля Швеції», що відома своїм протистоянням та протиставленням двох з трьох, поряд з Людовик XIV Бурбоном, наймогутніших європейських монархів першої чверті XVIII століття – Карла XII з династії Пфальц-Цвейбрюкерів та російського імператора Петра I Романова.

Окрім суперництва та співставлення постатей двох монархів-полководців, праця що зробила Вольтера відомим на всю Європу, демонструє також зіткнення культурно-цивілізаційних моделей західнохристиянської шведської та східнохристиянської російської.

Жан-Жак Руссо продовж своєї публіцистичної творчості, в тому числі у знаменитій «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права», що стала вінцем творчого шляху філософа-просвітника, а також у спілкуванні з іншими представниками європейської інтелектуальної еліти, неодноразово звертався до історії Польщі, так само даючи тодішній Річ Посполитої своєрідне інтелектуальне заступництво.

Продовжуючи характеристику письмових пам'яток особового походження, використаних в представленій кваліфікаційній магістерській роботі, варто перейти до найбільш інформативної та найчисленнішої групи джерел, а саме мемуарів західноєвропейських військовослужбовців та авантюристів-мандрівників.

Закономірно буде розпочати з всесвітньо відомого венеціанського італійця Джакомо Казанова, чиє ім'я стало називним для позначення безпринципних та волелюбних шукачів пригод.

В його мемуарах, під назвою «Історія мого життя» [11, 12], що попри національність автора написані французькою мовою та розраховані на франкомовну аудиторію, чимало уваги приділено періоду перебування Казанови у Східній Європі, де відомий авантюрист подорожував територіями Російської імперії та Річ Посполитої, зокрема й теренами українських земель, що в той час входили у вищезазначені російські та польсько-литовські державні утворення.

Ще один венеціанський італієць, видатний мистецтвознавець та філософ доби Просвітництва Франческо Альгаротті, теж подорожував територіями сучасної України. Крім цього, він побував у інших частинах тодішньої Російської імперії, включно зі столицею Петербургом, який Альгаротті охарактеризував словосполученням «вікно у Європу», що згодом буде популяризоване визначним російським поетом та письменником Олександром Пушкіним.

Альгаротті написав декілька праць [18, 19], що були присвячених подорожі теренами європейських території Російської імперії, де відобразив

економічні, військові, культурні та політичні аспекти, які давали тодішнім західноєвропейським інтелектуальним колам стале уявлення про східноєвропейський регіон.

Поміж інших джерел виділяються мемуари нідерландського купця, дипломата та картографа Ісаака Маса, що мають назву «Коротка звістка про Московію на початку XVII ст.» [9]. Не зважаючи на те, що праця написана на століття раніше зазначених хронологічних рамок дослідження, вона мала неабиякий вплив на формування відношення західноєвропейської інтелектуальної еліти до Східної Європи в наступному XVIII столітті, бо була одним з перших творів присвячених східноєвропейському регіону.

Між іншим, робота Ісаака Маса є типовим прикладом мемуарів мандрівника, у яких автор багато в чому спирається на інформацію отриману з ненадійних та неперевірених джерел, і лише іноді подає дійсну, підтверджену іншими джерелами інформацію.

Єдиним англomовним твором, серед представлених у кваліфікаційній магістерській роботі джерел особового походження, є «Подорожі по Польщі, Росії, Швеції та Данії» [16], за авторством британського священника, історика та мандрівника Вільяма Кокса.

Будучи наставником молодого англійського лорда та супроводжуючи його у гранд-турі, автор майбутнього бестселеру занотовував різноманітні відомості, що стосувалися відвіданих ним скандинавських та східноєвропейських держав.

Робота Кокса майже відразу здобула величезну популярність серед європейської інтелектуальної та аристократичної еліти, що в майбутньому призвело до неодноразових уточнень, видозмін та доповнень праці, а також ймовірно стало поштовхом до ще декількох подорожей автора материковою Європою, що так само стали основою для його творів.

Поза всяким сумнівом, не варто обходити увагою німецько-російського енциклопедиста, вченого-натураліста та мандрівника Петера-Симона Палласа, що написав відому у вузьких наукових колах працю під назвою

«Спостереження, зроблені під час подорожі по південних намісництвах Російської держави в 1793-1794 роках» [14].

Ця робота, разом з поглибленими дослідженнями автора, що стосувались природничих наук, також подавала широкі відомості щодо етнографії та історії Кримського півострова, що на той час тільки-но увійшов до складу Російської імперії.

Ще одним німецькомовним дослідником, що подорожував теренами українських земель та навіть довгий час працював на території сучасної України, був професор Львівського університету, австрійський краєзнавець та мандрівник Йозеф Рорер, що здобув широку популярність завдяки праці «Нотатки під час подорожі від турецького кордону через Буковину, вздовж Східної та Західної Галичини, Сілезії та Моравії до Відня» [10].

Нотатки Рорера здебільшого присвячені соціально-економічним аспектам, завдяки чому містять цінну інформацію з історії та культури західної України, південної Польщі, східної Чехії. Зважаючи на історичні обставини, що склалися після поділів Речі Посполитої, автор праці проводить соціально-економічне дослідження території, які нещодавно були приєднані до Австрійської імперії.

Також варто зауважити, що насамперед робота планувалася як листи до приятеля автора, але вже під час процесу написання Рорер зрозумів, що його спостереження потенційно можуть бути цікаві широкій аудиторії.

Неабияку цінність для представленої кваліфікаційної магістерської роботи представляють мемуари «Історія походу в Росію» [10], за авторством французького генерала та історика Філіпа Поля де Сегюра, що був у найближчому оточенні Наполеона I Бонапарта та брав безпосередню участь у Російській кампанії 1812 року.

Ця знаменита праця, завдяки красномовній розповіді очевидця та учасника важливих історичних подій того часу, майже одразу завоювала велику популярність серед європейської інтелектуальної еліти. Свідченням широкого визнання мемуарів де Сегюра, є використання твору російським

філософом та письменником Левом Толстим, задля опису Бородінської битви у своєму титульному романі «Війна та мир».

Окремого згадування також заслуговують праці французького письменника, поета та політика Астольфа де Кюстіна, найвідоміша серед яких «Росія в 1939 році» [2, 3].

Ця робота, складена на основі подорожніх записів автора у вигляді листування, одразу ж після публікація стала бестселером, який було перекладено на англійську та німецьку мови того ж року, коли було видано франкомовний оригінал.

Мемуари Астольфа де Кюстіна наповнені філософськими відступами та історичними екскурсами, а також жорсткою критикою соціально-політичного устрою Російської імперії.

Мабуть, найвідомішою та найдоступнішою широкому загалу працею нідерландського художника, письменника та мандрівника Корнеліса де Брейна, є твір під назвою «Подорож через Московію в Персію та Індію» [13], в якій автор дає один з найбільш комплексних оглядів Московського царства перших років реформ Петра I Романова.

У роботі Корнеліса де Брейна, що представлена у вигляді щоденника мандрівника, добре відображено культурно-суспільний симбіоз нового європейського та старого московського під час правління першого російського імператора. Усвідомлюючи, що під європейським впливом Московська держава зазнає фундаментальних перетворень, автор праці намагається збагнути та зрозуміти епоху, а також її значення для московитів та іншого населення величезної європейсько-азійської держави.

Де Брейн не тільки повідомляє про культурно-політичну та соціально-економічну трансформацію московського суспільства, він також подає інформацію з географії та картографії, серед якої перший топографічний опис тодішньої столиці Московського царства.

Не зважаючи на певну заангажованість автора, який понадміру роздає компліменти російському царю та його оточенню, праця Корнеліса де Брейна

є одним з найбільш якісних та ґрунтових джерел серед використаних у представленій кваліфікаційній магістерській роботі.

Окремо від інших джерел варто згадати праці визначних імперських російських вчених, академіків Петербурзької АН, Олександра Миколайовича Пипіна та Володимира Івановича Ламанського. Обидві роботи присвячені панславізму, культурно-політичному руху, що нерозривно пов'язаний з європейськими інтелектуальними колами та продукування ними концепту Східна Європа.

Перший, літературознавець-етнограф Олександр Пипін, написав «Панславізм в минулому та сьогодні» [1], де представив широкому загалу спробу інтерпретації західноєвропейського погляду на суто слов'янську ідеологію, а також провів зіставлення між проросійською та антиросійською течіями панславізму.

Шукаючи витоки панславізму в загрозі германізації та ісламізації, Пипін називав цю культурно-політичну течію найбільш характерологічним та евентуальним виявленням національних ідей розрізнених слов'янських народностей. Зважаючи на тогочасну політичну ситуацію та неможливість політичного об'єднання у найближчій перспективі, автор пропонує тимчасово розділити панславізм на культурний та політичний, що на його думку дозволить слов'янській ідеології вдосконалюватися навіть за несприятливих політичних умов.

Пипін стверджував, що Російська імперія, щоб реалізувати проросійський варіант панславізму, має здійснити внутрішні фундаментальні зміни та здобути вплив серед слов'янства, взявши на себе роль духовно-культурної керівниці слов'янських народів задля протистояння західноєвропейському романо-германському культурно-політичному впливу на Центрально-Східну Європу.

Другий, історик-слов'янознавець Володимир Ламанський, у своїй праці «Геополітика панславізму» [5] першим поміж інтелектуальної еліти

Російської імперії сформулював концепт про існування єдиної загальнослов'янської народності.

Автор, як один з ідеологів проросійського панславізму, виступав з впевненістю в тому, що Російська імперія зобов'язана усвідомити своє призначення та об'єднати всі слов'янські народи для боротьби з Заходом, при цьому, надаючи російській мові статус об'єднуючої загальнослов'янської. Втім, у своїй роботі Ламанський пропонував мирне розв'язання гіпотетичного протистояння германського Заходу та слов'янського Сходу. Крім цього, варто зазначити, що Ламанський перешкодою для загальнослов'янської єдності називав слабкість та роз'єднаність інтелектуальної еліти інших слов'янських народів.

Зрештою, останньою необхідно згадати роботу, що написана дещо пізніше хронологічний рамок дослідження та є одним з найбільш відомих серед представлених у кваліфікаційній магістерській роботі джерел.

«Серединна Європа» [20] німецького політика та протестантського пастора Фрідріха Науманна є своєрідною квінтесенцією пангерманістичних переконань німецької інтелектуальної та аристократичної еліти другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

У роботі представлений один з перших проектів євроінтеграції, геополітична концепція, розроблена не тільки Фрідріхом Науманном, але й іншим представниками культурно-політичного руху пангерманізму.

Пов'язуючи геополітичні інтереси габсбурзької Австро-Угорщини та новоствореної Німецької імперії Гогенцоллернів, геопроєкт «Серединна Європа» являє собою свого роду трансформацію великонімецького шляху об'єднання Німеччини.

На відміну від інших євроінтеграційних геоконцептів Нового часу, що були розроблені багатьма видатними європейськими філософами та політиками, праця Фрідріха Науманна являє собою ідею суто пангерманістського регіонального об'єднання, що неможливо розглядати поза контекстом політики Німецької імперії.

Ще однією важливою особливістю «Серединна Європа» є те, що вона разом з іншими менш відомими німецькомовними геополітичними розробками, відверто направлена проти панславізму та культурно-політичного розширення східно-центральноєвропейського регіонального впливу Російської імперії.

Крім усього іншого, ця геоконцепція є продовженням германської середньовічної експансіоністської політики направленої на слов'янські землі, відомою під назвою «Натиск на Схід» або ж «Drang nach Osten», що була закладена ще за часів Священної Римської імперії та пролонгована Австро-Угорщиною, до того ж, ідеї викладенні у «Серединна Європа» є підґрунтям для нацистської ідеології та ще однієї спроби практичної реалізація пангерманістичних ідеалів вже за часів Третього Рейху.

Підводячи підсумки характеристики використаних джерел, потрібно зазначити, що більшість джерел певною мірою або цілковито присвячені Російській держави та східноєвропейським народам, що входили до складу величезної азійсько-європейської імперії.

В першу чергу, це пов'язано зі значним культурно-політичним відставанням Російської держави від західноєвропейських романо-германських державних утворень, що поза всяким сумнівом стимулювало інтелектуалів-мандрівників з усього європейського континенту відвідати цю безкрайню, напівкультурну країну.

Крім цього, необхідно розуміти, що поступове послаблення польсько-литовської Річ Посполитої, центрально-східноєвропейського об'єднання, яке у пройдешні століття було головним регіональним конкурентом тоді ще Московського царства, а вже наприкінці XVIII століття було розподілена між Романовими, Габсбургами та Гогенцоллернами, призвело до того, що єдиною країною з титульною слов'янською нацією залишилася Російська імперія, в той час як інші слов'янські східноєвропейські народи були включені у німецькі австрійське та пруське державні утворення.

1.2. Історіографічний аналіз

Проводячи історіографічний аналіз, певна річ слід розпочати з праці, що популяризувала дослідження концепції Східна Європа в останні десятиліття. Серед сучасних творів, присвячених західноєвропейському розумінню та трактуванню східноєвропейської цивілізації, поза всяким сумнівом, центральне місце займає праця «Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва» [46]. Її автор, американський історик-славянознавець Ларі Вульф (1957 року народження), є одним з провідних дослідників осмислення та формування європейськими інтелектуальними колами концепції Східної Європи.

Автор праці спростовує тезу стосовно споконвічного антагоністичного розподілення європейського континенту за системою Схід – Захід, зазначаючи, що до початку Епохи Розуму європейці розподіляли Старий Світ на балтійську Північ та середземноморський Південь, і лише з зародженням та еволюцією концепту Східної Європи, який створили західноєвропейські авантюристи-мандрівники та мислителі-просвітники, було створено ідеологічно-світоглядний поділ на Східну та Західну Європу.

Продовжуючи тематику новочасних досліджень орієнталізму по відношенню до східноєвропейського регіону, варто зазначити ім'я норвезького фахівця з політології та соціальної антропології Івера Нойманна (1959 року народження), автора праці «Використання Іншого: Образи Сходу у формуванні європейських ідентичностей» [53].

У вищезазначеній роботі, декілька глав якої повністю присвячені розгляду формування східноєвропейських ідентичностей та їх впливу на західноєвропейську цивілізацію, Нойманном, з використанням культурно-антропологічного та психологічного контекстів, досліджуються створення та політична експлуатація штучно сконструйованого антагоністичного образу «Іншого», використання протиставлення східних та західних цивілізаційних моделей, проблематика етнокультурних західноєвропейських стереотипів,

конструювання культурно-історичних образів націй на європейській арені та їх імпорт в етнічну свідомість мешканців різноманітних регіонів.

Окремо необхідно виділити працю британського історика Домініка Лівена (1952 року народження), що має назву «Аристократія в Європі. 1815-1914 рр.» [47] та присвячена шляхетським родам трьох імперії Нового часу – Британської, Німецької та Російської. Додаткового інтересу додає походження автора з відомого німецько-балтійського роду Лівенів, який крім всього іншого, має безпосереднє відношення до історії Російської імперії.

Робота Лівена сконцентрована на критичному для аристократії вищезазначених держав періоді, коли модернізація та індустріалізація тогочасного суспільства істотно змінили традиційний уклад життєдіяльності родової знаті. В нових умовах, аристократія була поставлена перед необхідністю вибору між адаптацією та конфронтацією з новочасними реаліями, що спричинило появу трьох відмінних моделей поведінки класу, які безпосередньо вплинуть на подальшу долю імперій.

Поза всяким сумнівом, слід приділити увагу комплексним працям з історії східноєвропейського регіону.

Напевне, найбільш відомою з них є масштабна спільна праця провідних польських та французьких вчених-істориків – «Історія Центрально-Східної Європи» [24], серед авторів якої присутні такі відомі вчені, як Петро Вандич та Даніель Бовуа.

Разом з культурно-політичною складовою, у вищезгаданій роботі докладно розглянуті також соціально-економічні аспекти, що у поєднанні формують уявлення про своєрідний та багатобарвний центрально-східноєвропейський регіон.

Не варто обходити увагою іншу комплексну працю з історії Східної Європи – «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь [58]. Її автором є американський фахівець з історії Центральної та Східної Європи Тімоті Снайдер (1969 року народження), більш відомий світовій

громадськості як автор знаменитої монографії «Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним».

У своїй роботі, він досліджує процеси виникнення та розвитку модерних східно-центральноєвропейських націй, що постали на уламках колишньої ранньомодерної Речі Посполитої. Велику увагу Снайдер приділяє формуванню національної та етнічної ідентичності вищезазначених націй, а також проблемі конфронтації інтересів між ними.

Ще одним систематичним та масштабним дослідженням, більша частина якого присвячена історії Центрально-Східної Європи, є праця «Слов'яни в європейській історії та цивілізації» [30], що написана американським істориком-славістом чеського походження Френсісом Дворніком (1893 – 1975 роки), що був учнем видатного французького візантиніста Шарля Діля. В роботі Френсіса Дворніка, що була створена на основі авторського лекційного курсу, долі різних слов'янських народів аналізуються в їх взаємозв'язку та взаємозалежності.

Актуальними та інформативними для представленої тематики кваліфікаційної роботи магістра, видаються також систематичні дослідження історій окремих держав східноєвропейського регіону.

В першу чергу, слід виділити фундаментальну працю з історії Польщі, за авторством видатного британського полоніста валлійського походження Нормана Дейвіса (1939 року народження), що має назву «Боже ігрище. Історія Польщі» [31]. Саме завдячуючи цій масштабній роботі з польської історії, Дейвіс, який вищу освіту здобув у соціалістичній Польщі, став відомий європейській історичній спільноті.

Серед вітчизняних історичних праць з полоністики, варто виділити величезну спільну роботу двох українських вчених, Миколи Григоровича Крикуна (1932 року народження) та Леоніда Опанасовича Зашкільняка (1949 року народження), що має назву «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів» [34].

Неможливо оминати увагою ще одну фундаментальну роботу, але вже з фінно-угрознавства. Йдеться про «Історія Угорщини. Тисячоліття в центрі Європи» [42] визначного угорського історика Ласло Контлера (1959 року народження). Праця має концептуальний та всебічний характер, її особливостями є ґрунтовність запропонованих точок зору та намагання відійти від усталених стереотипів угорської історії.

Окремо також слід виділити «Сказання іноземців про Московську державу» [40] російського імперського історика фіно-угорського походження Василя Йосиповича Ключевського (1841 – 1911 роки), академіка Петербурзької академії наук та голову Московського товариства історії та старожитностей Російських.

В своєму першому науковому дослідженні, виконаному їм до закінчення Московського університету в 1865 році, Ключевський розглядає тридцять п'ять переказів та записок іноземців щодо земель Московського царства XV – XVIII століття.

В абсолютній більшості Ключевський працював з оригіналами, а не з перекладами, що надає його праці більшу автентичність.

Праця Василя Ключевського дозволяє побачити московське суспільства царської епохи з боку, звернути увагу на ті явища повсякденності, які мало займали сучасників, хоча й були важливою частиною тогочасного суспільства.

Ключевський досліджує дорожні замітки, щоденники, дипломатичні записки, різноманітні звіти. Їх автори – політики, вчені, релігійні діячі, промисловці. В залежності від своїх цілей та інтересів, вони звертають увагу на неоднакові явища життя тодішнього московського суспільства. Дипломати описували подробиці придворного етикету та роботу систем управління і судочинства, а релігійні діячі направляли керівництву звіти про моральний вигляд та ступень релігійності московитів. Ключевський підкреслює та аналізує близько дванадцять аспектів, що найбільш систематично потрапляли

в поле зору чужоземців, від клімату та стану ґрунтів до побуту царського двору і особливостей будівництва міст в Московському царстві.

В контексті осмислення та оцінювання російськими істориками різних періодів, поглядів іноземців на їх державні утворення, так само не зайвим буде згадати працю «Росія першої половини ХІХ ст. очима іноземців» [48] російського радянського історика Юрія Олександровича Лимонова (1933 – 2006 роки), а також роботу «Погляд з Європи: французькі автори ХVІІІ століття про Петра І» [50], за авторством сучасного російського історика Сергія Олексійовича Мезіна (1958 року народження).

Крім цього, необхідно приділити увагу монографіям з панславізму і пангерманізму, які дозволяють більш ґрунтовно проаналізувати та охарактеризувати становлення концепції окремішності східноєвропейської цивілізаційної моделі, також надаючи можливість прослідкувати взаємовпливи та взаємозв'язки вищезазначених культурно-політичних течій з концептом Східна Європа у європейській інтелектуальній думці другої половина ХVІІІ – ХІХ століття.

Говорячи про панславізм, варто згадати дві праці сучасних російських істориків, що були використанні у представленій кваліфікаційній магістерській роботі, а саме «Панславізм: ідеологія та політика» [29] Григор'євої Анни Олександрівни та «Панславістські політичні концепції: генезис та еволюція» [25] Володимира Олексійовича Болдіна. Остання з них, більш відома широкому загалу, присвячена історії панславістської ідеології, аналізує методологічну проблематику дослідження панславізму як культурно-політичної течії та механізми розвитку в слов'янських народів наднаціональних ідентичностей.

Монографія російської радянської історині Надії Давидівни Ратнер «Нариси з історії пангерманізму в Австрії у кінці ХІХ ст.» [56], являє собою рідкісний приклад радянського дослідження з пангерманізму в Австро-Угорській імперії.

Не зважаючи на певну ідеологізацію та заангажованість авторки, у роботі якісно представлено становлення та формування німецького націоналізму в Австро-Угорщині у кризисні роки її існування.

Підводячи підсумки історіографічного аналізу, необхідно зауважити, що на сьогоднішній день комплексні історіографічні праці присвячені саме європейському розумінню та трактуванню концепту Східна Європа та орієнталізму по відношенню до східноєвропейського регіону є рідкістю. Провідними дослідженнями з представленої тематики є праці спеціалістів з міжнародних відносин та англосаксонських істориків.

1.3. Методи дослідження

Методи наукових досліджень, частіше за все, розподіляють на два порізнені види: загальнонаукові методи та спеціальні, або часткові, які представлені у даній роботі історичними методами дослідження.

Загальні методи наукового пізнання, в більшості випадків, цілковито допустимо розкласифікувати на три великі групи: емпіричні, теоретичні, емпірико-теоретичні.

Якщо розпочати з емпіричних методів загальнонаукового пізнання, то автором цієї роботи були використані два з них, а саме: метод порівняння та контент-аналіз обох типів, тобто кількісний та якісний.

Контент-аналіз певною мірою був застосований до деяких з представлених у магістерській роботі західноєвропейських та південноєвропейських джерел доби Просвітництва, а також до джерел російського походження імперського часу.

Метод порівняння було реалізовано більш всебічно, неоднаразово зіставлялися та протиставлялися як постаті європейських інтелектуалів та мандрівників, так і їх погляди на східноєвропейські держави та на східноєвропейську культуру в цілому.

З теоретичних методів загальнонаукового пізнання, були використані: метод ідеалізації та метод сходження від абстрактного до конкретного.

Говорячи про метод ідеалізації, варто відзначити, що на основі опрацьованих джерел та літератури, отримавши відповідні знання, автор сформував для себе зразок того, як на його думку, могла б виглядати концепція східноєвропейської цивілізації у західноєвропейській орієнталістичній цивілізаційній парадигмі XVIII – середини XIX століття, і вже виходячи з цього продовжував свою роботу.

З приводу методу сходження від абстрактного до конкретного, то йдучи від виробленої абстракції, ще не маючи належних знань з проблематики формування та еволюції поглядів європейської інтелектуальної еліти на східноєвропейську цивілізацію, автор, впродовж написання магістерської дипломної роботи, дійшов до конкретно розуміння даного процесу.

Переходячи до емпірико-теоретичні методів загальнонаукового пізнання, слід зауважити, що у представленій магістерській роботі вони були застосовані в більшій кількості, ніж інші загальні методи: аналіз, синтез, аналогія, наукове моделювання.

Спеціальні, або часткові, методи історичного дослідження ґрунтуються на загальнонаукових принципах історизму, багатофакторності, всебічного та об'єктивного пізнання.

Автором цієї праці в тій чи іншій мірі були застосовані такі спеціально-історичні наукові методи, як проблемно-хронологічний, історико-типологічний, порівняльно-історичний, історичної періодизації, історико-системний, монографічний, системно-структурний.

Задіяні у магістерській роботі методи дослідження, як загальнонаукові, так і спеціально-історичні, дозволили узагальнити та систематизувати погляди вчених на проблематику формування та розвитку поняття Східна Європа у європейській інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття.

РОЗДІЛ 2

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ «СХІДНА ЄВРОПА»

2.1. Дефініція та аналіз поняття Східна Європа

Нині відроджується не тільки спеціальний науковий, але і підвищений суспільний інтерес до проблематики історико-географічних регіонів. Національні держави з титульними націями, державотворчими етносами, національними меншинами світоглядно-ідеологічно перероджуються, поступово втрачаючи власну актуальність.

Альтернативою стають регіональні об'єднання держав, в першу чергу культурно-економічні, що включають в себе різні нації та народності, що отримують рівні соціально-політичні можливості [21, с. 14].

У різні історичні періоди розвитку людства регіональні концепції та регіональна ідентифікація стають підґрунтям до відмінних тенденції у формуванні окремих нації та народів, а також до різних форм національно-культурного самовизначення. Регіональні концепції можуть стати засадами як для збереження поліетнічних та багатонаціональних державних утворень, так і для їх руйнації. Регіональна ідентифікація може бути використана як гарантія запобігання міждержавних та міжетнічних конфронтації, в той же час, вона може стати підґрунтям для їх виникнення [21, с. 19].

Концептуальні дискусії щодо східноєвропейського регіону найчастіше не являють собою проектів регіонального будівництва. В більшості своїй, це описи безпосередньої реальності, що спостерігає дослідник. В цій матеріальній дійсності, існують реальні люди, які населяють визначені землі та виступають носіями певних колективних культурних рис [53, с. 193-194].

В той же час, норвезький фахівець з політології та соціальної антропології Івер Нойманн задає логічне питання: «що це за люди, які землі вони населяють та носіями якої культури вони виступають?». Це запитання норвезького політолога є скоріш риторичним, бо дискусія щодо поняття

Східна Європа надає безліч різновидів та способів використання цього культурно-політичного концепту [53, с. 193-194].

Вже два століття історію Європи беззаперечно асоціюють зі спадщиною західноєвропейської культурно-історичної цивілізаційної моделі, через що складається хибне враження «культурної розвиненості» та «цивілізованості» усього західного на протигагу всьому східному [32].

Поза всяким сумнівом, орієнталістське бачення історії «Сходу» є свого роду візитівкою «Заходу», в той же час, потрібно розуміти, що все ж таки більше це стосується арабо-мусульманської та східно-азійської цивілізацій, так званого класичного орієнталізму.

Однак орієнталізм по відношенню до східноєвропейського регіону, як внутрішньоєвропейське протистояння цивілізаційних моделей, теж існує та має неабияку історію.

Західноєвропейська цивілізація, що завдячуючи колоніалізму поширюється далеко за межі географічної Європи, в переважній більшості історичних екскурсів постає ідеалізованою, високообдарованою та геніальною. Навіть після часткового переосмислення власної регіональної історії та кризи європейської ідентичності, західноєвропейське суспільство все ще не дає правдивого та об'єктивного оцінювання власної культурно-історичної спадщини [32, с. 46].

За висловом британського полоніста валлійського походження Нормана Дейвіса: «подібна агіографія в сучасному світу вже не викликає ніякої довіри» [32, с. 46]. Поза всяким сумнівом, в цьому питанні з видатним валлійським істориком неможливо не погодитися, бо сформовані західноєвропейські культурно-історичні канони насправді потребують перегляду в XXI столітті.

Враховуючи вищезазначені міркування, найменування «Європа», до речі так само як і формулювання «християнській світ», неможливо віднести до котрогось з декількох європейських регіонів [32, с. 46]. Західна Європа не стає більш «європейською» ніж Східна Європа, лише тому, що в минулому

столітті остання була «майданчиком» для найбільшого соціального-політичного експерименту в історії людства або тому, що в постмодерному мультиполярному зіткненні цивілізацій східноєвропейському регіону відведена роль автономної частини західноєвропейської цивілізації.

Розподіл європейського континенту на природно-історичні регіони та дискусії з приводу цього питання, продовж багатьох років були майданчиком для жвавих суперечок в європейських інтелектуальних колах. Критерії та «розмежувальних ліній» щодо відокремлення східноєвропейського регіону від західноєвропейського були важливими складовими частинами вищезазначених диспутів [32, с. 69-70].

Певний географічний кордон між «Західною Європою» та «Східною Європою» визначити значно складніше, ніж у випадку з «Південною Європою» та «Північною Європою». Саме тому середньовічний розподіл Старого Світу на балтійську Північ та середземноморський Південь, який першопочатково також був викликаний політико-ідеологічними мотивами, є значно більш прийнятним з географічної точки зору [32, с. 69-70]. Аргументація виділення регіону «Східна Європа», або ж «Центрально-Східна Європа», зазвичай носить релятивний характер та майже повністю залежить від політико-ідеологічних чинників.

Проблематично обкреслити історико-географічні кордони регіону Східна Європа [64, с. 62], проте визначити межі східноєвропейського культурного простору завдання ще більш складне, тим більше враховуючи прихильність більшості дослідників до першочергового врахування політичної ситуації, що склалась в окремо взятий проміжок часу в цьому величезному регіоні [24, с. 23].

Ведучи розмову про поняття Східна Європа, варто розуміти, що приналежність до окремої культурно-цивілізаційної моделі, поза всяким сумнівом, превалює над географічним положенням регіону. Саме тому першочергову увагу необхідно приділяти мовно-етнічним та культурним чинникам, а зовсім не приналежності до того чи іншого історичного

державного утворення. Кордони держав це мінливе, нестійке поняття, в той час як народи, сформовані або потенційні нації, які усвідомлюють власну ідентичність, значно більш тяглі, протяжні у часі та просторі [24, с. 17-18].

Однак не дивлячись на вищезазначені міркування, під час аналізу поняття Східна Європа не уявляється можливим оминати увагою історико-географічний екскурс та евентуальні інтерпретації кордонів регіону.

У працях середньовічних істориків та науковців періоду Ренесансу синонімом поняття Східна Європа виступає назва «Сарматія», що позначає територію від Каспійського «моря» та річки Волга до Карпатської гірської системи, від Чорного моря до Балтійського моря [49, с. 14].

Своєрідною квінтесенцією поглядів доби Відродження став історико-географічний трактат «Про дві Сарматії», що був виданий в 1517 році польським науковцем Матвієм із Міхова, який досліджував питання польського етногенезу. Ця робота продовж двох десятиліть була найбільш відомим та доступним джерелом відомостей щодо Східної Європи у західноєвропейських інтелектуальних колах. Додатково посилює важливість цієї праці наявність географічної карти, що була створена польським картографом Бернардом Ваповським [39, с. 187].

Якщо ж екстраполювати розвинену в трактаті Матвія із Міхова концепцію «про дві Сарматії» на культурно-політичну ситуацію в Східній Європі, вже на початку XVIII століття, то найкращим джерелом інформації виступає світоглядно-ідеологічне протистояння двох східноєвропейських систем, що обидві претендували на гегемонію в регіоні продовж майже усього Раннього нового часу.

Антагонізму польсько-литовської Речі Посполитої та Московського царства, що згодом трансформується в Російську імперію, приділена величезна кількість ґрунтовних та масштабних досліджень. Для аналізу поняття Східна Європа найважливішою є різниця, що існувала між представленими державними утвореннями.

Речі Посполита, що з півдня та заходу межувала з германськими Пруським та Австрійським королівствами, а зі сходу та півночі граничила з Російською державою, всупереч теоретичному симбіозу германських та російських суспільно-політичних поглядів, виробила власну специфічну світоглядно-ідеологічну систему [31, с. 88].

Якщо Московське царство було патримоніальною державою з абсолютною монархією, то Речі Посполита була єдиним носієм унікальної політичної системи – шляхетської демократії, що представляла собою своєрідну аристократично-олігархічну монархію. В той час як Російська держава, з абсолютною владою монарха, завжди тяжіла до централізації та уніфікації, Польсько-литовське об'єднання було децентралізоване, а влада короля була обмежена сеймом [31, с. 88].

Ці державні утворення, що продовж XVI – першої половин XVIII століття по черзі домінували в східноєвропейському регіоні, представляли дві відмінні світоглядно-ідеологічні системи, протистояння яких неминуче призвело до перемоги однієї та поразки іншої.

Річ Посполита, у останній третині XVIII століття поступово розподілена між германськими королівствами та Російською імперією, звільняє місце претендента на культурно-політичну гегемонію в Східній Європі, таким чином відкриваючи шлях до формування нового геополітичного та культурно-ідеологічного протистояння, що в наступні двісті років стане чи не найголовнішим у всій Європі [31, с. 347].

Політична географія східноєвропейського регіону, перед початком Довгого XIX століття, представлена трьома великими державними утвореннями – величезною, напівцивілізованою та поліетнічною Російською імперією Романових, яку згодом француз Астольф де Кюстін небезпідставно охрестить «тюрмою народів» [2]; густозаселеним, багатонаціональним Австрійським королівством Габсбургів, що в найближчий час перетвориться на Австрійську імперію, яку сучасники будуть іменувати «клаптиковою імперією»; найменше, але найсильніше, моноетнічне Пруське королівство

Гогенцоллернів, що в майбутньому трансформується в Німецьку імперію, яка ймовірно стане наймогутнішою державою Нового часу [64, с. 190].

У демографічному відношенні Східна Європа, на противагу густозаселеними західноєвропейським територіям, постає малонаселеною європейською периферією [24, с. 150]. Вона являє собою величезний геополітичний регіон-ворота [41, с. 106], який перебуває між домінуючою Західною цивілізацією та нескінченним азійськими просторами, що належать до арабо-мусульманської та східно-азійської цивілізацій.

Окреме питання виникає щодо використання у роботі терміна Центрально-Східна Європа. Цей політичний конструкт, народжений періодом Холодної війни, на сьогоднішній день позначає території та країни Східної Європи, які після Другої світової війни потрапили під радянський вплив та належали до Східного блоку соціалістичних держав. Нині це так звана Вишеградська група, що складається з Чехії, Польщі, Угорщини, Словаччини [27], і знаходяться між колишнім Радянським Союзом і германськими Австрією та Німеччиною.

У представленій роботі, цей термін буде використовуватися для позначення етнокультурних територій вищезгаданих держав, які в зазначені хронологічні рамки дослідження, після поділів польсько-литовської Речі Посполитої, в більшості своїй перебували під владою Габсбурзької монархії. При цьому варто розуміти, що даний термін, або ж концепція, за своїм обсягом та наповненням значно поступається концепту Східна Європа, адже включає в себе лише північно-західні території культурно-географічної Східної Європи. У той же час, слід розуміти, що існують різноманітні способи розподілу Європейського континенту, серед яких іноді з'являється термін Центральна Європа, який крім вищеназваних країн включає в себе Німеччину, Австрію та Швейцарію.

2.2. Західноєвропейські мандрівники-інтелектуали Нового часу та їх роль у зародження концепції

Не зважаючи на те, що більшість мандрівників теренами Східної Європи в XVIII – середині XIX століття були французами, німцями або італійцями, все же таки першими з найвідоміших обходисвітів-мемуаристів були нідерландці, зокрема купець-мандрівник Ісаак Масса та відомий художник-реаліст Корнеліс де Брейн.

Ісаак Масса, що окрім всього іншого був дипломатом та картографом, подорожував східноєвропейськими теренами ще в XVII столітті, однак його мандрівка є важливою та повинна бути включена в дослідження, як одна з перших, що була занотована автором та згодом видана у Європі.

Нідерландський купець, не дивлячись на ненадійність та неперевіреність власних джерел [9, с. 8], був одним з тих, хто «проторував шлях» для майбутніх мандрівників. Його праця також цінна завдяки додаткам, в яких розміщувалися декілька карт Московського царства та Речі Посполитої, в тому числі і українських земель.

Наступним відомим мандрівником Східною Європою, вже на початку XVIII століття, був визначний нідерландський гравер Корнеліс де Брейн, що подорожував Московським царством за часів реформ Петра I Романова.

Найважливішим в праці Де Брейна є відображення культурно-суспільного симбіозу нового європейського та старого московського під час проведення Петровських реформ в Московському царстві. Окрім цього, нідерландець першим зробив топографічний опис тодішньої столиці Москви.

Корнеліс де Брейн, через особисте знайомство та приятельські стосунки з Петром I Романовим, понадміру роздає компліменти російському царю, а також його найближчому оточенню [13, с. 56], що робить його роботу занадто заангажованою. Втім, це не принижує її культурного значення, а лише демонструє той пієтет, з яким чимало мандрівники з Заходу ставилися до російських самодержців.

Далі, в середині XVIII століття, символічна «пальма першості» в досліджуванні та подорожуванні Східною Європою переходить до венеціанських італійців.

Філософ-просвітник Франческо Альгаротті, який мандрував теренами Російської імперії, включно з українськими землями, окрім усього іншого знаменитий тим, що охарактеризував нову столицю Петербург як «величезне, північне вікно, через яке Росія дивиться в Європу» [18, с. 69]. Ця цитата пізніше буде популяризована визначним російським поетом та письменником Олександром Пушкіним у поемі «Мідний вершник».

В праці Альгаротті знайшлося місце для невеличкого опису українського козацтва, в якому італієць висвітлив взаємовідносини російського царизму з «широкою гетьманською автономією» [19, с. 301-302].

Завдячуючи своїй популярності та впливовості, для багатьох освічених європейців Франческо Альгаротті став джерелом знань про Східну Європу, однак був ще один італієць з Венеціанської республіки, загальноєвропейська відомість якого була значно більша.

Авантюрист-мандрівник Джакомо Казанова, чиє ім'я стало називним для позначення безпринципних та волелюбних шукачів пригод, прибув до Петербургу в кінці 1864 року, хоча точну дату виявити неможливо, адже прославлений італієць дуже полюбляв відверто перекручувати та прикрашати реальні події [46, с. 91].

Завдячуючи його мемуарам, що відомі як «історія сексуальних пригод» Казанови [11], можна прослідкувати орієнталістське ставлення знаменитого європейського авантюриста до східноєвропейського регіону та формування ним своєрідного образу Східної Європи в очах романо-германського західноєвропейського світу, де його автобіографічна праця здобула величезну популярність.

У випадку з Казановою, показовою є історія з дівчиною Заїрою, яку італійський авантюрист, що нібито виступав проти рабства на сторінках своєї автобіографії [12, с. 130], купив у Петербурзі.

Мало того, що італієць назвав дівчину Заїра, роблячи пряму відсилку до героїні-рабині з однойменної трагедії просвітника Вольтера. Він зробив більше, перетворивши, за визначенням американського славіста Ларі Вульфа: «рабство на експеримент із цивілізування Східної Європи» [46, с. 96].

Починаючи з реформ Петра I у Російській імперії перманентно зростає кількість іноземних вчених, особливо німецького походження.

Одним з представників вищезазначеної когорти був вчений-натураліст Петер-Симон Паллас, який працював за російської імператриці прусського походження Катерини II, а також її сина Павла I та онука Олександра I.

Більшу частину свого життя Паллас провів працюючи в Петербурзі, через що мав можливість декілька разів вирушати у подорожі безкрайними просторами імперії Романових.

З приводу відношення Петера-Симона Палласа до Російської імперії та династії Романових зокрема, доречним буде процитувати його письмо до Павла I Романова, де німецько-російський вчений виступає апологетом Катерини II: «великої попередниці Вашої, що перевершила пройдешніх властителів могутньої Росії» [14, с. 19]. Враховуючи багаторічну роботу в Петербурзькій Академії наук, прихильне ставлення Палласа до Російської імперії не є чимось винятковим, а скоріше навпаки демонструє собою яскравий приклад відношенням російських вчених-іноземців до працедавців з правлячої імператорської династії.

Мешканці Британських островів, на відміну від континентальних європейців, не так вже й часто подорожували Східною Європою.

Будучи наставником молодого англійського лорда та супроводжуючи його у гранд-турі, британський історик та педагог Вільям Кокс подорожував землями Польщі та Росії у 1778-1779 роках.

Під час поїздки Польщею, на англійського педагога та його вихованця неабияке враження справила довготривала відсутність порядного місця для ночівлі [46, с. 60], через що у майбутніх англомовних читачів мемуарів Кокса

з'являться стереотипні уявлення з приводу східноєвропейського регіону та польських земель зокрема.

Пишучі вищезгадані мемуари, що мали назву «Подорожі по Польщі, Росії, Швеції та Данії», Вільям Кокс узагальнював їх як «мандрівки по північноєвропейським королівствам» [16], однак подібне розподілення європейського континенту ближче до початку ХІХ століття поступово втрачало свою актуальність. У розумінні тогочасного європейського суспільства, Польща та Росія починали відноситися до центрально-східноєвропейських Чехії та Угорщини, таким чином втрачаючи культурно-історичний зв'язок з Скандинавськими країнами [46, с. 29].

Найбільш фантастичною та стереотипною постає Східна Європа в збірці новел ганноверського німця Рудольфа Ериха Распе, що мала назву «Пригоди барона Мюнхгаузена» [46, с. 158].

Твір німецького письменника вийшов друком у 1785 році. За основу були взяті пригоди, які в більшості своїй були вигадані, справжнього німецького барона Ієроніма фон Мюнхгаузена, що полюбляв розповідати про себе різноманітні небилиці.

Щоб зрозуміти, наскільки стереотипною була показана Східна Європа й зокрема Російська імперія, достатньо прочитати перші строки цієї гумористично-фантастичної праці: «Я виїхав до Росії верхи на коні. Було це взимку. Йшов сніг» [15, с. 7].

Цікаво, що німецький письменник від імені головного героя асоціює Східну Європу з Африкою, пов'язуючи їх віддаленістю від «справжньої» романо-германської Європи [46, с. 165]. Це корелює з висловом російського імперського історика Василя Ключевського, який у другій половині ХІХ століття писав, що «європейці початку ХVІІІ століття боялися їхати в Росію, бо вважали, що це край світу, який граничить з Індією» [40, с. 5].

Збірки фантастичних новел, подібні до «Пригоди барона Мюнхгаузена» Рудольфа Ериха Распе, пародіювали справжні мемуари авантюристів-мандрівників [46, с. 177]. Саме тому, не дивлячись на те, що

твір німецького письменника був художнім, багато хто з європейських читачів сприймав його як справжні мемуари, що певна річ спричинило вплив на уявлення європейців Заходу про Східну Європу.

Австрієць Йозеф Рорер, професор-краєзнавець, що довгий час жив та працював на території сучасної України, зокрема у Львівському університеті, видається цікавою постаттю завдяки детальному опису соціально-економічних аспектів з історії та культури українських, польських, чеських земель, що після розподілів Речі Посполитої були приєднані до Австрійської імперії Габсбургів.

Наприклад, ось що писав австрієць з приводу мовного питання у Львові на початку XIX століття: «Нерідко видається можливість помітити австрійців, що певний час розмовляють польською мовою, й так само поляків, що охоче розмовляють німецькою. Лише польські дами, які ніколи не мандрують до Австрії або Німеччини, вважають, що це нижче їхньої гідності – розмовляти німецькою» [10, с. 124].

Не менш цікавими є міркування Йозефа Рорера стосовно Південної Русі, зокрема нещодавно заснованої Одеси, що постала на місці колишнього Хаджибея. Австрійський німець, возвеличуючи Олександра I Романова, пише що російський імператор «має благородний намір зробити з міста Одеси вільний порт» [10, с. 102]. Вже тоді Одеса постає як важливий чорноморський порт, що має неабиякі перспективи у майбутньому.

Одне з провідних місць в зародженні та формуванні концепту Східна Європа у європейській інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття, поза всяким сумнівом, належить французьким філософам-просвітникам, мандрівникам-авантюристам та військовослужбовцям, що приймали участь в Російській кампанії Наполеона I Бонапарта [50, с. 6].

Генерал-ад'ютант Філіп Поль де Сегюр, син відомого французького дипломата, був у найближчому оточенні імператора Наполеона I Бонапарта та брав безпосередню участь у Французько-російській війні 1812 року.

Найбільше Філіп Поль де Сегюр знаменитий тим, що його мемуари були використані для опису Бородінської битви у романі «Війна та мир» російського письменника та філософа Льва Толстого [46, с. 57].

Французький військовослужбовець повідомляє цінну інформацію щодо зв'язків між Наполеонівським імперіалізмом та концептом Східна Європа.

На сторінках власних мемуарів, він розповідає, що перед вторгненням в імперію Романових, Наполеон I Бонапарт декілька разів перечитував твір «Історія Карла XII, короля Швеції» філософа-просвітника Вольтера, називаючи цю працю «не повністю правдивою» [46, с. 504]. Після поразки Наполеона та французького війська від російського «генерала Мороза», за висловом Філіпа Поль де Сегюра: «історія Карла Шведського постійно знаходилась перед очима імператора» [17, с. 179].

Яскравий образ французького імператора Наполеона I Бонапарта, на сторінках мемуарів Сегюра-молодшого, що з величезним дивуванням та осудом спостерігає пожежі в Москві, за висловом американського історика Ларі Вульфа: «підвів підсумок концептуального конструювання образу східноєвропейського регіону протягом попереднього століття» [46, с. 504].

В середині XIX століття ще один французький аристократ відвідав Російську імперію. По приїзду маркіза Астольфа де Кюстіна в Петербурзі не сумнівалися в тому, що француз буде наслідувати багатьох мандрівників до нього, доброзичливо відгукуючись про Російську імперію [48, с. 12-13]. Проте, Кюстін вирішив зробити «з точністю до навпаки».

Мемуари Кюстіна, що подорожував Російською імперією у 1839 році, в першу чергу представляють інтерес як джерело знаменитої цитати: «між Францією та Росією непорушно стоїть Великий китайський мур: слов'янська мова та слов'янський темперамент. Всупереч всім вимогам росіян, породженим Петром I Романовим, Сибір починається від Вісли» [4, с. 115]. Розділивши території сучасної Польщі посередині, відмежувавши більшу частину Східної Європи, Кюстін мимоволі став предтечею Залізної завіси.

Окрім вищезазначеної цитати, Астольф де Кюстін також відомий як людина, що охарактеризувала Російську імперію метафорою «тюрма народів» [3], що згодом стала фразеологізмом. Російського імператора Миколая I Романова він назвав «тюремщиком однієї третини земної кулі».

Як висновок, варто зазначити, що різні мандрівники мали неоднакове відношення до східноєвропейського регіону, але не дивлячись на це, між ними усіма було дещо спільне. По-перше, кожен з тих, хто подорожував величезними теренами Східної Європи, перш за все, будучи зацікавленим у своєрідній та незвичайній східноєвропейській слов'янській цивілізації, бачив її цілковиту відмінність від західноєвропейської романо-германської цивілізації. По-друге, кожен з тих, хто мандрував безмежними просторами східноєвропейського регіону, в будь-якому випадку, своїми працями зробив внесок у зародження та становлення концепції Східна Європа.

2.3. Просвітництво та формування концепту Східна Європа як єдиного культурного-географічного регіону

У першій половині XVIII століття, після народження у другій половині століття пройдещнього, поступово стверджується нова загальноєвропейська реальність – епоха Просвітництва, доба Розуму [64, с. 5], яка стала своєрідним, але від того не менш логічним та консеквентним, продовженням наукової революції XVII століття [60].

Підґрунтям доби Просвітництва була беззаперечна, тверда та рішуча віра європейської інтелектуальної еліти в силу людського розуму, як головне джерело пізнання світу, а також боротьба проти схоластичних догматів. На оновлених засадах формувалась раціональна моральність нового європейського суспільства, що була покликана протистояти як церкві, з її домінуючою ідеологією, так і становим привілеям [34, с. 219].

В той же час, європейська інтелектуальна думка доба Просвітництва, що поступово одержувала переконливу перемогу над релігійними та

метафізичними забобонами [60], сама ж створила трансформоване, викривлене бачення Східної Європи.

Протиріччя та розбіжності у точках зору на концепт Східна Європа найяскравіше можна охарактеризувати за допомогою однієї з найбільш відомих політико-ідеологічних дискусій доби Просвітництва, що стосувалася якраз східноєвропейського регіону та «виокремлення» держави, що в культурно-ідеологічному сенсі повинна була уособлювати Східну Європу.

Один з найвідоміших просвітників, Жан-Жак Руссо, критикував Російську імперію та казав про те, що реформи Петра I Романова занадто переоцінені європейською інтелектуально-аристократичною елітою.

Франко-швейцарський філософ вважав, що росіяни ніколи не стануть істинно цивілізованим народом, адже завдячуючи петровським реформам російський народ пережив передчасний, неправильний розвиток. На думку Руссо, перший російський імператор проводячи євроінтеграційні реформи спробував зробити з росіян «те, чим вони насправді не були» [8, с. 38-39], що призвело до зворотного ефекту та кризи етнотериторіальної ідентичності.

Зрештою, у відношеннях між Європою та Російською державою Жан-Жак Руссо провіщає зіткнення цивілізацій: «Російська імперія захоче поневолити Європу, але сама зазнає поневолення» [8, с. 39].

Протилежної думки щодо Російської імперії притримувався француз Вольтер, ще один основоположник Просвітництва, який вважав що російський народ всім зобов'язаний Петру I Романову та його фундаментальним реформам, що були проведені на початку XVIII століття [6, с. 555-556]. Ще в своїй першій знаменитій праці, що була присвячена шведському королю Карлу XII з династії Пфальц-Цвейбрюкерів, французький філософ-просвітник називав діяння Петра I Романова «вражаючими» [7, с. 28].

Вольтер також позитивно оцінював діяльність своєї сучасниці російської імператриці німецького походження Катерини II, називаючи її державотворчу діяльність «дивовижними успіхами» [6, с. 555].

При цьому Вольтер, запекло критикує вищезазначені висловлювання Жан-Жака Руссо, називаючи останнього «жартівником, що зверхньо розмовляє з государями» [6, с. 555].

Конфлікт Руссо та Вольтера, провідних діячів доби Просвітництва, стосувався не тільки різних поглядів на Російську імперію та російську історію, а й різних оцінок Речі Посполитої та польської історії.

В той час, як Жан-Жак Руссо неодноразово звертався до історії Польщі, даючи тодішній Річ Посполитої своєрідне інтелектуальне заступництво, Вольтер ведучи приятельську переписку з Катериною II, продовжував бути апологетом Російської імперії.

За висловом американського історика-славянознавця Ларі Вульфа: «І для Руссо, і для Вольтера, з їх конкуруючими поглядами на Східну Європу, Польща та Росія були ідеологічними лабораторіями, в яких доба Просвітництва вивчала можливості для теоретичних маніпуляцій в гіпотетичному просторі» [46, с. 338]. Їх непримиренне суперництво щодо того, якому з цих державних утворень необхідно представляти Східну Європу в очах загальноєвропейської громадськості, стало очевидно найбільш відомим східноєвропейським диспутом у європейській інтелектуальній думці доби Просвітництва.

Світосприйняття та філософія просвітницького типу набула поширення не тільки в Західній Європі, на романо-германських землях, але й в східноєвропейському регіоні, більша частина якого була населення слов'янами. Не зважаючи на помітні регіональні відмінності, добу Просвітництва в Східній Європі можна з впевненістю називати складовою частиною загальноєвропейської ідейної течії [36, с. 339].

Епоха Розуму в східноєвропейському суспільно-культурному просторі була націлена проти релігійних та феодальних анахронізмів, ставши прологом та предтечею до боротьби за національні права народів Австрійської та Російської імперії вже в XIX столітті.

Саме тому добу Просвітництва, як етап світоглядно-ідеологічного розвитку у слов'янських та неслов'янських народів Східної Європи, цілком припустимо охарактеризувати як національно-просвітницький [36, с. 339].

Діячі національно-просвітницької направленості в суспільно-культурній думці східноєвропейських народів, використовуючи філософсько-ідеологічні постулати західноєвропейського Просвітництва, вели боротьбу за етнокультурне очищення культурно-географічного регіону Східна Європа від застарілих феодально-релігійних поглядів та суджень. Послугуючись засвоєним досвідом британської, французької та пруської суспільно-культурної думки, проявляючи неабиякий інтерес до розвитку країн власного регіону, східноєвропейські просвітники встановили тісні міжрегіональні духовно-культурні зв'язки, що стали підґрунтям для формування єдиного культурного регіону [36, с. 339].

Епоха Просвітництва у класичному варіанті закінчилася подіями Великої Французької революції, яка збільшила і без того великі напруження, що існували в Східній Європі. Імперії відчували загрозу з боку світової революції та поділилася на озброєні табори [31, с. 439].

Східна Європа, представлена моноетнічними імперіями Романових та Габсбургів, а також пруським королівством династії Гогенцоллернів, підготувалася до довгого ХІХ століття, наповненого не тільки революціями, а й радикалізацією етноцентричних теорій, що внесли корективи у розуміння и сприймання концепту Східна Європа як у самому регіоні, так і на Заході.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ТА ЙОГО ВЗАЄМОДІЯ З ПАНЕТНІЧНИМИ ІДЕОЛОГІЯМИ ХІХ СТОЛІТТЯ

3.1. Концепція Східна Європа та ідеологія панславізму

Визначальним чинником у регіональних міжкультурних та міждержавних слов'яно-германських відносинах в Східній Європі післянаполеонівського періоду були взаємозалежні панетнічні ідеології – панславізм та пангерманізм [59, с. 28].

Сутністю переважної більшості теорій етноцентризму, або ж панетнічних ідеологій, є національно-релігій, етнорелігійні та національно-етнічні фактори, що впливають на зародження та становлення в окремих етносів так званої «природженої прерогативи» [28, с. 179-180].

Першорядною метою панідеології є продукування загальноетнічних або загальнорелігійних наддержавних конструкцій, а також врегулювання внутрішньонаціональних проблем [29, с. 9].

Актуалізація національно-культурної та релігійно-конфесійної самоідентифікації народів і націй, що відбулась в Європі продовж ХІХ століття, сприяла динамічному розвитку панетнічних ідеологій.

Після закінчення доби Просвітництва та Наполеонівських воєн, слов'янські народи Центрально-Східної Європи та їх ідеологічно-світоглядні орієнтири знаходилися в перманентному русі [31, с. 71]. На політичній карті Старого Світу, після проведення Віденського конгресу, майже не залишилось держав де титульною нацією був би слов'янський етнос. Виключенням була величезна європейсько-азійська Російської імперії Романових.

До початку Великої французької революції, першорядне значення на європейському континенті мала релігійно-конфесійна ідентичність, проте внаслідок соціально-політичних потрясінь кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття, величезного значення набуває культурно-національна ідентичність, що починає превалювати над усіма іншими видами ідентичності [31, с. 460].

Східноєвропейський національно-культурний рух суттєво відрізнявся від західноєвропейського, бо був народжений у цілковито відмінному культурно-політичному середовищі.

У династичних імперіях Габсбургів та Романових, багатоетнічних та консервативних державних утвореннях, фундаментальний антагонізм стосувався світоглядно-ідеологічних чинників [31, с. 456]. Боротьба між різноманітними революціонерами та консервативними проімперськими силам «червоною лінією» проходила через історію Австрійської та Російської імперій.

Переважаюча більшість інтелектуальної еліти належала до панівного, проімперського аристократичного прошарку суспільства, в той час як нечисленні еліти національних меншин, які частково або повністю не були інтегровані в загальноімперську аристократично-інтелектуальну верхівку, дотримувались західноєвропейських поглядів на державотворчі процеси.

Провідною метою будь-яких національних рухів у Австрійській та Російських імперіях було здобуття автономії, яка в перспективі повинна була сприяти майбутньому створенню незалежної національної держави. Поза всяким сумнівом, подібні міркування перешкоджали збереженню цілісності величезних монархічних держав [31, с. 456].

У XIX столітті, після утворення Віденської системи міжнародних відносин, по всій Європі розгортався національно-культурний рух [65, с. 15]. Австрійська монархія Габсбургів не була виключенням, а радше навпаки – «клаптикова імперія» була яскравим прикладом держави, яку роздирають внутрішньополітичні суперечності та конфлікти, що засновані на етнічній та національній багатоманітності народів Австрійської імперії.

При цьому, варто зазначити, що німецька династія Габсбургів, яка століттями правила наймогутнішими державами Середньовіччя та Раннього нового часу, добре засвоїла принцип «розділяй та володарюй» або ж «divide et impera», через що внутрішньоімперські контрверзи розросталися з ще більшою силою [54, с. 33].

Панславистський культурно-політичний рух в Австрійській імперії виникає з прагнення слов'янських народів до здобуття широкої автономії, яка була першопочатковим завданням на шляху до побудови власної національної держави [41, с. 151-152].

Слов'янська інтелектуальна еліта Габсбурзької монархії продовж першої половини ХІХ століття продукує ідеологію панславізму, що була орієнтована на формування загальнослов'янської культурно-ідеологічної спільності та об'єднанні всіх слов'янських народів задля становлення єдиної слов'янської цивілізації [28, с. 193-194].

На зборах слов'янської інтелігенції, в першу чергу чехословацького походження, розгортаються широкі дискусії щодо загальнослов'янського єднання. Панславистські переконання розповсюджують визначні діячі культури та мистецтва, науковці та філософи, історики та політики.

Лідерами панславистської думки стають чех Йосиф Добровський, провідний філолог-слов'янознавець, противник германізації слов'ян Австрійської імперії, знаменитий словацький поет та письменник Павел Йозеф Шафарик, а також словацький філософ та політик Ян Коллар.

Культурно-громадська діяльність чехословацької інтелектуальної еліти стає фундаментом для подальшого розвитку панславізму.

Сам термін «панславізм», що першопочатково мав виключно культурне значення, був запропонований юристом та письменником, словаком за походженням, Яном Геркелем, який у 1826 році називає панславізм «літературною єдністю всіх слов'ян» [24, с. 472].

Однак поширення термін здобув вже в наступному десятиріччі, коли за виразом російського імперського академіка-літератора Олександра Пипіна «внутрішні рух слов'янського світу звернув на себе увагу європейських політиків та публіцистів» [1, с. 3].

Ближче до середини ХІХ століття, в німецькому та австрійському суспільно-політичному письменництві термін «панславізм» набуває негативний відтінок, адже стає складовою частиною внутрішньополітичної

та зовнішньополітичної германської пропаганди, направленої на боротьбу проти новоствореного культурно-політичного слов'янського руху та поступового збільшення впливу чехословацької інтелектуальної еліти в Австрійській імперії [25, с. 79].

Саме задля дискредитації панславізму в очах європейської громадськості, німецькомовні публіцисти нерідко подавали думку, що сутністю панславістської ідеології є прагнення до об'єднання слов'янської цивілізації під проводом Російської імперії Романових [1, с. 5], хоча насправді подібні проросійські міркування підтримувала лише невелика частина австрійських панславістів.

Одним з родоначальників теорії слов'янської єдності, як вже були зазначено вище, слід вважати філософа Яна Коллара, який пролонгував та вдосконалив ідеї свого тезки та співвітчизника Яна Геркеля.

Словацький філософ запропонував термін «слов'янська взаємність», що на його думку більш коректно та правильно віддзеркалював сподівання та стремління слов'янських народів [25, с. 89].

Першорядним Ян Коллар називає духовно-моральне єднання окремих слов'янських народностей та формування загальнослов'янської літературної традиції [25, с. 89].

Осередком формування панславістського культурно-політичного руху стала Прага, столиця чеського королівства Богемія та одне з найбільших міст імперії Габсбургів.

Саме в цьому культурно-історичному центрі західного слов'янства, австрійський панславізм розпочнеться з діяльності чеських будителів, таких як Йосиф Добровський, продовжиться появою концепту австрославізму, ідеологом якого стане «батько чеської нації» історик Франтішек Палацький, а закінчиться ідеєю триєдиної Габсбурзької монархії, в якій на різних стадіях розвитку концепції «третьою частиною корони» зобов'язані були стати або всі слов'яни Австро-Угорської імперії, або лише тільки чехи [63, с. 207].

Після жорсткого придушення російським царизмом польського Листопадового повстання 1830-1831 років, метою якого було відновлення польсько-литовської Речі Посполитої, настав період перманентної кризи «слов'янської взаємності».

Російський Петербург, що раніше здавався багатом австрійським слов'янам культурно-політичним центром майбутньої загальнослов'янської держави, був повністю дискредитований реакційним абсолютизмом династії Романових, через що втратив «левову частку» колишньої світоглядно-ідеологічної привабливості.

Ближче до середини ХІХ століття, чехословацький національно-культурний рух, що поступово входив в політичну фазу, скерував панславістські прагнення на творення концепції австрославізму.

Вперше австрославістські ідеї висунув австрійський граф Леопольд фон Тун унд Гогенштейн у творі «Про сучасний стан богемської літератури та її значення» 1842 року. В цьому творі, а також в брошурі «Положення словаків в Угорщині» 1843 року, представник відомого роду Тун-Гогенштейн висунув пропозицію зробити декілька національно-культурних перетворень на користь слов'янських народів Габсбурзької монархії, проте австрієць не запропонував жодних соціально-політичних змін існуючого германського абсолютистського режиму Австрійської імперії [33, с. 306].

Основні засади культурно-політичної доктрини автрославізму сформулював чеський поет та політик Карел Гавлічек-Боровський, головний редактор провідної чеської газети «Празькі новини», на сторінках якої він опублікував статтю «Слов'янин та чех» 1846 року [33, с. 306-307].

Карел Гавлічек-Боровський писав, що в багатоетнічній Габсбурзької монархії інтереси австрійських німців тісно пов'язані зі слов'янськими, тож заради збереження цілісності та багатонаціональної структури Австрійської імперії, необхідно зробити низку суспільно-політичних змін, без яких подальше існування єдиної держави перебуває під загрозою [33, с. 306-307].

Твір одного з родоначальників чеської журналістики по суті був початком перетворення австрославізму з національно-культурного руху в політичну ідеологію, скеровану на культурно-політичне центрально-східноєвропейське єднання германських австрійців з західним та південно-західним слов'янством.

У літературно-культурний етап чехословацького національного відродження, яке було рушійною силою австрійського панславізму, поки діяльність чехословацької та іншої слов'янської інтелігенції Австрійської імперії обмежувалася культурними рамками, германське суспільно-політичне середовище повноцінно не усвідомлювало небезпеки панславізму.

Проте, як тільки панславісти висунули політичні вимоги, австрійські німці відразу стали сприймати загальнослов'янський культурно-політичний рух як сепаратизм, що загрожував існуванню Габсбурзької монархії [33, 307].

На думку австрійської інтелектуально-аристократичної еліти, їх вміле керівництво, мирна германізація та провідна роль Габсбурзької династії повністю відповідали інтересами слов'янських народів, які самостійно не могли усвідомити своєї культурно-політичної незрілості та неготовності до політичного самоствердження [33, 307-308].

Остаточне продукування політичної платформи австрославізму відбулось під час революція 1848-1849 років у Австрійській імперії.

Здійснення австрославістської програми перебудови Габсбурзької монархії планувалося у тісному співробітництві з чехословацькою аристократією, яка повинна була підтримати слов'янську інтелігенцію в намаганні переконати австрійський уряд у необхідності культурно-політичних змін [33, с. 307].

Небезпідставні сподівання австрославістів на коаліцію з аристократією були виправдані зацікавленістю, яку привілейована верства мала до розвитку чехословацького національно-культурного відродження [33, с. 307].

Слов'янський конгрес у Празі, ініціаторами якого були словацький поет Людовит Велислав Штур [35, с. 148], один з фундаторів сучасної словацької

літературної мови, а також австрійський фельдмаршал та політик хорватського походження Йосип Єлачич, пройшов у червні 1848 року.

На з'їзді головував чеський історик Франтішек Палацький, найбільш палкий прихильник австрійсько-слов'янської єдності та провідний ідеолог концепції австрославізму.

Перетворення Австрійської імперії з консервативної феодально-абсолютистської централізованої держави на конституційно-демократичну монархію з федеративним устроєм, зі збереженням провідної ролі Габсбурзької династії імператорів, було не тільки внутрішньополітичним завданням, воно так само стосувалося зовнішньополітичних прагнень австрійських панславістів [35, с. 148].

Перш за все, це було пов'язано з існування великонімецького шляху об'єднання Німеччини, бо подібний варіант вирішення німецького питання, що мав на увазі створення єдиного німецького-австрійського державного утворення, загрожував австрійським слов'янам тотальним онімеченням та втратою будь-яких національно-культурних здобутків [35, с. 148].

Франтішек Палацький, разом з більшістю австрійських панславістів, що брали участь в діяльності Слов'янського конгресу, вбачали в союзі з Габсбургами гарантію збереження та подальшого піднесення національно-культурного відродження слов'ян Австрійської імперії, а також подальші перспективи для суспільно-політичного розвитку австрославізму [35, с. 148].

Проте, революційні події Весни народів та боротьба демократично-ліберальних сил проти консервативного абсолютизму, з його репресіями та політичною реакцією, перетворили австрославістську компромісну позицію на несвідомого союзника контрреволюції.

Окремо слід приділити увагу виступу на Слов'янському з'їзді російського мігранта, революціонера-анархіста Михайла Бакуніна, який висловлював радикальні ідеї щодо загальнослов'янської революції, що повинна була зруйнувати Габсбурзьку монархію, Пруське королівство Гогенцоллернів та Російську імперію Романових [30, с. 658-659].

Ідеолог російського анархізму пропонував ідеологічно-політичну перебудову центрально-східноєвропейського регіону та створення величезної федерації слов'янських народів [30, с. 658-659]. Переконання Михайла Бакуніна не були підтримані австрійськими слов'янами, які не бачили ніякої реальної можливості практичної реалізації ідей російського революціонера.

Поразка революції 1848-1849 років в Австрійській імперії спричинила занепад концепції австрославізму.

Першочерговою причиною поразки австрославістських прагнень була відсутність згуртованості в рядах слов'янської інтелігенції, яка в сукупності з шовінізмом германських інтелектуально-аристократичних еліт Габсбурзької монархії, сприяла послабленню громадсько-політичної течії [33, с. 316].

Контроверзи були навіть всередині чехословацької інтелектуальної еліти, де чехи виявляли гегемоністичні тенденції по відношенню до словаків, виступаючи проти окремішності словацького народу, яка на думку чеської інтелігенції, загрожувала позиціям королівства Богемія в культурно-політичному житті Австрійської імперії [33, с. 316].

Не дивлячись на політичне фіаско австрославізму під час Весни народів, ідеї австрійських панславістів не «канули в Лету», вони світоглядно-ідеологічно еволюціонували, трансформувались з початком другої половини XIX століття в оновлену ідейно-політичну платформу чехословацької інтелектуальної еліти [55, с. 126].

Ідейним натхненником продовжував бути чеський історик Франтішек Палацький, який на той час розпочав активну громадсько-політичну кар'єру, ставши депутатом рейхстагу Австрійської імперії та сейму чеського королівства Богемія.

Принципи оновленого концепту австрійських панславістів, були сформульовані чеським політиком в праці під назвою «Австрійська державна ідея», що була опублікована в 1865 році [55, с. 126].

Панславістська концепція другої половини XIX століття аргументувала необхідність реформування Австрійської імперії та перетворення абсолютної

монархії в конституційну, з широкими культурно-політичними правами слов'янських етнонаціональних меншин.

Спостерігаючи інтенсифікацію угорського національно-культурного руху та вбачаючи загрозу прийдешнього австро-угорського дуалізму, чехословацькі панславісти вели світоглядно-ідеологічну боротьбу не тільки з централістською політикою Габсбурзької династії, а й проти угорської національної інтелігенції [55, с. 126].

Культурно-політичні зусилля австрійських панславістів, ватажком яких була чехословацька інтелігенція, звело нанівець утворення дуалістичної монархії, двоєдиної Австро-Угорської імперії Габсбургів.

В 1867 році імператор Франц Йосиф I затвердив австро-угорський договір та Грудневу конституцію, що була розроблена імперським рейхстагом. Це означало остаточний крах панславізму чехословацької інтелектуальної еліти Габсбурзької монархії.

Окремо слід згадати про Польщу, яка в останній чверті XVIII століття пережила три розподіли польсько-литовської Речі Посполитої та втрату власної державності [45], через що умови розвитку та становлення панславізму в цій країні, суттєво відрізнялися від чехословацьких.

Польща, приймаючи до уваги виняткові обставини процесів націотворення та державотворення польського народу, а також зважаючи на специфічну політичну кон'юнктуру східноєвропейського регіону Нового часу, пройшла декілька історичних періодів розвитку, що суттєво відрізнялись між собою [34, с. 4]. За висловом валлійського полоніста Нормана Дейвіса: «на різних стадіях свого формування Польська держава у Східній Європі була всюди й ніде» [31, с. 65].

Після третього розподілу польсько-литовської ранньомодерної монархічної федеративної держави, що відбувся у 1795 році, польські землі були повністю анексовані найбільш консервативними та абсолютистським режимом Європи – Пруським королівством Гогенцоллернів, Габсбурзькою монархією та Російською імперією Романових [57, с. 10].

Ідеї загальнослов'янської єдності та панславізму не знайшли широкої підтримки на польських землях, тому що в якості потенційного об'єднувача слов'янських народів виступала ненависна полякам Російська імперія, а панславістські прагнення чехословацької інтелігенції Австрійської імперії, в очах польської національної аристократично-інтелектуальної еліти, були дискредитовані австрославізмом.

«Винятком, який підтверджує правило» або ж «*Excerptio probat regulam in casibus non excerptis*» була діяльність польського маркграфа Олександра Вельопольського, який підтримував ідею співробітництва польського національно-культурного руху з династією Романових.

Польський аристократ вважав, що панславізм надає польському народу можливість пошуку компромісу з російським самодержавством, завдяки якому Польське королівство могло б розраховувати на широку автономію в складі Російської імперії [34, с. 325].

Добре розуміючи антиросійські настрої польської аристократично-інтелектуальної еліти, Олександр Вельопольський особисто переконував російську владу в необхідності надати привілеї польському національно-культурному руху, що в перспективі повинно було призвести до творення союзу російського царизму з польською інтелігенцією [34, с. 325].

Деякі польські політики, в першу чергу діячі польської консервативної еміграції, пропаганді російського панславізму протиставляли ідею польського панславізму, за якої передбачалося, що верховенство в слов'янському світі має належати польському народу. При цьому, польська консервативна еміграція, підтримувала перетворення Австрійської імперії Габсбургів у германсько-слов'янську федерацію [22, с. 313].

Під культурно-ідеологічним тиском, з одного боку германського шовінізму, а з іншого експансіоністського російського проімперського панславізму, польські аристократично-інтелектуальні еліти виробили націоналістичну концепцію «природженої прерогативи» польського народу по відношенню до загальнослов'янської загалу [31, с. 471].

Не зважаючи на вищезазначені радикальні погляди, польська шляхта та інтелігенція продовжували вважати бездержавні слов'янські народи Австрійської та Російської імперії потенційними союзниками [31, с. 499], через що періодично виникали особливі ситуації, коли під час національно-визвольних повстань проти російського царизму поляки не отримували підтримки з боку українців або білорусів.

Поза всяким сумнівом, окремо необхідно розглядати культурно-політичну течію панславізму в Російській імперії.

Предтечею російського панславізму, з деякими застереженнями, можна назвати хорватського філософа, релігійного та політичного діяча Юрія Крижанича, якого деякі слов'янознавці небезпідставно іменують першим теоретиком панславізму [30, с. 509-510].

Ідеї загальнослов'янської мови та етнічної єдності слов'янських народів, хорватський мислитель поєднував з концепцією возз'єднання католицької та православної церков.

У Московському царстві, що було наймогутнішими православним державним утворенням Раннього нового часу, Юрій Крижанич вбачав політичного союзника об'єднаних християнських церков та провідника загальнослов'янської цивілізації [30, с. 509-510].

Концепція Юрія Крижанича, з урахуванням світоглядно-ідеологічних релігійно-політичних контроверз та відсутності можливості для практичної реалізації, не отримала широкої підтримки з боку потенційних учасників гіпотетичного союзу.

У східноєвропейському регіоні першої половини XIX століття Російська імперія, що була новим етапом розвитку російської державності, представляла собою яскравий приклад країни, яка з огляду на географічні та кліматичні умови, а також враховуючи «особливий шлях» історичного розвитку, випродукувала консервативно-абсолютистські традиції соціально-політичного устрою [31, с. 88].

Після закінчення доби Просвітництва та Наполеонівських воєн, російський царизм, в той час як більшість населення імперії перебуває в складному соціально-економічному становищі, першочерговим завданням вбачає продовження процесу асиміляції інтелектуально-аристократичних еліт національних меншин [58, с. 67-68].

Величезна поліетнічна європейсько-азійська імперія Романових, побудована на завоюваннях та анексії, з яскраво вираженою титульною нацією, практично не мала жодних шансів на мирний розвиток та відсутність перманентних соціально-політичних потрясінь [47, с. 272].

Не зважаючи на перемогу над Французькою імперією Наполеона I Бонапарта та стрімке зростання європейського політичного впливу, Російська імперія продовжувала суттєво відставати від провідних західноєвропейських держав майже у всіх сферах людської життєдіяльності.

Враховуючи вищезазначені соціально-економічні та політично-ідеологічні чинники, аристократично-інтелектуальна еліта імперії Романових не мала можливості апелювати до російського суспільства [47, с. 272], що призвело до необхідності консолідації еліти Російської держави, що завдяки суспільно-політичному державному устрою імперії була відокремлена від більшості населення країни.

Консолідуючим фактором повинен був стати російський панславізм, який не зважаючи на певні спільні ознаки, істотно відрізнявся від панславізму народів Габсбурзької монархії.

У консервативно-абсолютистських державних утвореннях, на кшталт Російської імперії, панетнічні ідеології елементарно знаходили сприятливе підґрунтя для подальшого розвитку [23, с. 326].

Російська інтелігенція, «левова частка» якої була представниками привілейованої аристократичної верстви, продовж першої половини XIX століття з дивовижною легкістю випродукувала шовіністичну ідею загальнослов'янської єдності під егідою династії Романових [23, с. 309-310].

Фундатором та головним ідеологом концепції російського панславізму, слід вважати визначного російського філософа Миколу Яковича Данилевського, основоположника концепту історико-культурних цивілізаційних типів та супротивника теорії еволюції англійського науковця Чарльза Дарвіна.

У своїх політичних та соціально-економічних працях, російський філософ обґрунтовував необхідність створення загальнослов'янського об'єднання, столицею якого зобов'язаний був стати Константинополь, задалегідь відвойований в Османській імперії [28, с. 193]. Провідником та захисником національно-релігійних інтересів новоутвореної федерації, на думку Миколи Данилевського, потрібно було зробити російський народ та імператорську династію Романових [28, с. 194].

Концептуально російський панславізм розвинув слов'янознавець Володимир Іванович Ламанський, який був апологетом перетворення російської мови в загальнослов'янську та протиставляв слов'янську ідентичність германському культурному експансіонізму.

Володимир Ламанський вважав, що за допомогою ознайомлення з західноєвропейськими громадсько-політичними поглядами, слов'янським народам необхідно зробити «історичний поворот, підштовхнувши Європу до визнання слов'янства як принципу та ідеї» [5].

Крім всього іншого, Володимир Ламанський нерозривно пов'язував панславізм з Російською імперією, вважаючи що взаємна користь цього слов'янського культурно-ідеологічного руху, як для австрійських слов'ян, так і для російських, не викликає ніяких сумнівів [5, с. 446].

Панславістські ідеї в колах російської інтелектуально-аристократичної еліти найбільш широко розповсюдились у середині XIX століття, через геополітичне протистояння з Османською імперією [28, с. 193].

Кримська війна 1853-1856 років, що закінчилася поразкою царизму, підірвала міжнародний престиж Російської держави [43, с. 103]. Відразу після Паризького мирного договору 1856 року [44, с. 56-57], що ознаменував

для Російської імперії втрату колишнього післянаполеонівського впливу в Європі, будь-які сподівання на практичну реалізацію панславістських ідей в російському варіанті вже були відсутні [38, с. 259].

Проте, в середині XIX століття російський панславізм не зазнав остаточної поразки. Панетнічна ідеологія продовжила своє існування внаслідок чималого культурного впливу Російської імперії на бездержавні слов'янські народи.

Найбільш визначальною відмінністю між панславістським культурно-політичним рухом у бездержавних західних слов'ян Австрійської імперії та російським панславізмом, була потенційна роль монарха внаслідок гіпотетичних культурно-політичних перетворень.

Німецька династія Габсбургів, яка століттями правила найбільш могутніми державами Середньовіччя та Раннього нового часу, пролонгувала європейську монархічну традицію, яку російський царизм, що продовжував бути найбільш архаїчним в Європі, так й не сприйняв [23].

Російський панславізм, нерозривно пов'язаний з православ'ям, тлумачив імператорську владу як божественну еманацию, а династію Романових як іманентну праведність будь-якої влади [23].

У вищезазначених панславістських міркуваннях, що трактують взаємовідносини монарха з державою та церквою, цілком виразно прослідковується наслідування середньовічній візантійській традиції.

Політичні погляди ромулів на державу та створена ними теорія божественності влади імператора, концепції візантинізму та цезарепапізму, трансформували потужний вплив на формування ідей верховної влади в Російській імперії, для якої також характерна візантійська ідея месіанства, що знайшла своє «російське» втілення у геоконцепціях «Москва – Третій Рим» та ідеології панславізму.

Поза всяким сумнівом, враховуючі симбіоз панславістських претензій російського царизму з старанням наслідувати Візантійській імперії, йде мова не тільки про спробу зайняти вакантне місце провідника та деміурга у

східнохристиянській культурно-ідеологічній зоні, а й разом з тим про амбіції виступити в якості об'єднувача слов'янських народів.

За «іронією історії» або ж «Die Ironie der Geschichte», те що не вдалось в XIX столітті російським панславістам та імператорській династії Романових, вже у наступному XX столітті спромігся реалізувати прийдешній тоталітарний комуністичний режим Радянського союзу, що прийшов на зміну автократизму Російської імперії [30, с. 661].

Більшовики успадкували та розвинули російські імперські панславістські ідеї, щоб в симбіозі з комуністичною ідеологією зробити Східну Європу «майданчиком» для найбільшого соціального-політичного експерименту в історії людства.

В Російській імперії, осібно слід виділяти український панславізм та проект слов'янської східноєвропейської федерації, що був запропонований Кирило-Мефодіївським товариством.

Продовжуючи традиції українського національного відродження та певною мірою наслідуючи польським політичними організаціям, в 1846 році на українських землях сформувалося Кирило-Мефодіївське братство.

Провідною метою цієї організації було створення панславістської децентралізованої східноєвропейської федерації під егідою України, народ якої мав усталені протодемократичні козацькі традиції [29, с. 149-150].

Ідеологія Кирило-Мефодіївців була викладена в працях «Книга буття українського народу» та «Статут Слов'янського братства святих Кирила та Мефодія» [29, с. 149-150], автором яких був видатний українсько-російський історик Микола Іванович Костомаров.

Слов'янський союз, запропонований братством, повинен був мати виборне демократичне правління та широку автономію республік [29, с. 151].

Проіснувавши трохи більше року, Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене російськими імперськими властями. Проте, ідеї та переконання, що були закладені товариством, справили величезний вплив на український національний рух.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що ідеологія панславізму трансформувала величезний культурно-політичний вплив на становлення та формування концепту Східна Європа.

У переконаннях та прагненнях панславістів не завжди знаходилося місце окремій концепції Східна Європа, через що панетнічна домінанта замінювала регіональний принцип, відмежовуючи неслов'янські народи величезного багатоетнічного східноєвропейського регіону [51, с. 7].

Проте, не зважаючи на принципові концептуальні відмінності поняття Східна Європа та ідеології панславізму, обидві ідеї були взаємозалежні та взаємопов'язані між собою, тому що розвивались в симбіозі з формуванням загальнослов'янської ідентичності, а також національних ідентичностей окремих слов'янських народів.

3.2. Угорська спроба культурної інтеграції підгабсбурзької Центрально-Східної Європи

Щоб зрозуміти історичні корені центрально-східноєвропейської ідеї, доречним буде окремо розглянути досвід Угорщини [26, с. 19-20], яка продовж другої половини XIX століття претендували на об'єднання австрійських слов'ян під власною егідою.

Формування регіональної ідентичності в Центрально-Східній Європі є невід'ємною складовою побудови загальноєвропейської культурно-історичної цивілізаційної моделі [26, с. 20-21].

Центрально-східноєвропейська ідентичність так само є комплектуючим елементом релігійної загальнохристиянської єдності, що поступово диференціювалась протягом Середньовіччя та Раннього нового часу.

Велика схизма та Реформація, разом з модерною генезою європейських національних держав, призвели до продукування додаткових розмежувальних ліній, завдяки яким сформувалися локальні форми загальноєвропейської ідентичності [26, с. 20-21].

Угорщина або ж Мадярщина, продовж Високого та Пізнього Середньовіччя, приєдналась до загальноєвропейського загалу, перейняла європейську культуру, традиції та звичаї, через що, не зважаючи на азійсько-європейське етнічне походження предків, угорці стали органічною частиною Старого Світу [26, с. 21].

Таким чином, Угорщина це складова частина східноєвропейсько-євразійської периферії, яка належить до макрохристиянського цивілізаційного світу, що продовж Раннього Нового часу сформувався навколо західноєвропейського регіону.

Крім цього, Угорщина стає країною Центрально-Східної Європи, а угорці стають центрально-східноєвропейським народом, у якого формується особлива та своєрідна регіональна ідентичність, розуміння та осягнення себе як органічної складової центрально-східноєвропейського культурно-цивілізаційного простору.

Особливості продукування регіональної ідентичності в слов'янських народів Центрально-Східної Європи багато в чому сприяло географічне положення [26, с. 23], проте саме неслов'янська Угорщина перебувала на стику Заходу та Сходу, межуючи як з трьома гілками слов'янських народів, так й з германською Австрією.

Після перемоги прогабсбурзької християнської коаліції Священна Ліга у Великій турецькій війни та Карловицького миру 1699 року, за яким Угорщина від'єдналась від Османської імперії та приєдналася до Австрійського королівства, центрально-східноєвропейська регіональна ідентичність угорців поступово трансформувалась, завдячуючи поглибленню та закріпленню міжнаціональних і міжетнічних взаємовідносин народів Габсбурзькій монархії.

Довге ХІХ століття акумулювало та стимулювало формування модерних європейських нації [26, с. 23], під час якого співіснування регіональної та національної самоідентифікації народів Старого Світу

випродувало дві взаємозв'язані та антитетичні ідентичності – культурно-цивілізаційну та етнонаціональну.

Поза всяким сумнівом, величезну роль у соціокультурному розвитку угорського та слов'янських народів Центрально-Східної Європи, під владою Габсбурзької монархії, відіграла інтелігенція [35, с. 60], з середовища якої з'явилися найбільш консеквентні борці за національно-культурне самовизначення народів Австрійської імперії.

Цей суспільний прошарок знаходився між аристократією та буржуазією, старою та новою соціальною елітою, таким чином певною мірою вбираючи в себе як перспективи та можливості привілейованого верстви, яка поступово відходила на другий план, так й прогресивність та ентузіазм нового панівного класу капіталістичного суспільства, що активно розвивався та мав претензії на першість в суспільстві.

Яскравим прикладом взаємодії та взаємозв'язку між угорським і слов'янськими народами Габсбурзької монархії було мовне питання, що особливо гостро постало в середині XIX століття.

Як і в більшості слов'янських земель центрально-східноєвропейського регіону [61, с. 227], в Угорщині боротьба за становлення та вдосконалення літературної мови, утвердження її прав, стала невід'ємним елементом боротьби національної інтелігенції проти феодально-абсолютистському ладу Австрійської імперії [35, с. 92].

Офіційною мовою тогочасної Угорщини все ще залишалась міжнародна латинська мова, що поступово втрачала своє значення та впливовість, до того ж, після інкорпорації угорських земель до складу Габсбурзької монархії на зміну перманентній тюркизації прийшов більш послідовний та систематичний процес германізації.

Праці європейської інтелектуальної еліти, філософів та політиків доби Просвітництва, надали угорській буржуазно-аристократичній національній інтелігенції ідеологічною зброєю, що була модифікована задля культурно-ідеологічного протистояння абсолютизму Габсбургів [62, с. 19].

Європейська публіцистика використовувалась угорською інтелігенцією проти латинської мови, що перманентно втрачала загальноєвропейський вплив, але при цьому продовжувала бути офіційною мовою державних установ, закладів вищої освіти та католицької церкви Угорщини [62, с. 20].

Латинська мова, в розумінні та сприйманні угорської інтелектуальної еліти, символізувала об'єднання німецької династії Габсбургів з проавстрійськими католицьким духовенством та консервативною аристократією [62, с. 20], що перетворювало культурно-мовний антагонізм у світоглядно-ідеологічне протистояння.

Проте, здавалось би високоідейна та прогресивна боротьба за утвердження прав угорської мови, в специфічних умовах багатоетнічного розмаїття народів Австрійської імперії, цілковито нехтувала такими ж аргументованими та справедливими прагненнями національної інтелігенції слов'янських народів, яка також вбачала вирішення мовного питання важливою складовою національно-культурного руху [35, с. 92-93].

Після поразки Габсбургів у Прусько-австрійській війні 1866 року, що була найважливішою стадією реалізації малонімецького шляху об'єднання Німеччини, австрійський імператор Франц Йосиф I заради збереження цілісності «клаптикової імперії» затвердив персональну унію, перетворивши Австрійську імперію в дуалістичної Австро-Угорської монархію.

В оновленому державному утворенні Габсбургів угорська мова отримала статус офіційної в підугорській Транслейтанії, розпочався процес мадяризації неугорських народів, складовою частиною якого була спроба мовної асиміляції слов'янського населення.

Уряд королівства Угорщина, не зважаючи на будь-які прагнення культурно-національного самовизначення підугорських слов'янських народів Транслейтанії, проводив політику формування політичної угорської нації, де рівними правами з етнічними угорцями користувалися тільки ті слов'яни, які погоджувалися на добровільну мадяризацію.

Більше того, розпочинаючи з останньої чверті XIX століття мадьяризація, яка до цього підтримувалась законними засобами, почала проводитися з відвертим недотриманням австро-угорських законів [42].

Ближче до кінця XIX століття, Угорщина все ще намагалась зберегти та закріпити багатоетнічну структуру Транслейтанії [26, с. 23], проте події прийдешнього XX століття звели нанівець зусилля в цьому напрямку.

Як висновок, необхідно зауважити, що королівством Угорщина за часів дуалізму була здійснена спроба культурної інтеграції південно-західної частини Центрально-Східної Європи, яка у найближчій перспективі, вслід за неминучим розпадом двоєдиної Габсбурзької монархії, зобов'язана була трансформуватися в культурно-політичне угорсько-слов'янське об'єднання під егідою Угорщини.

Своєрідною практичною реалізацією ідеї центрально-східноєвропейської коаліції, з врахування інтересів західнослов'янських та угорського народів, в майбутньому XX столітті стане утворення Вишеградської групи, культурно-політичного альянсу Чехії, Словаччини, Польщі та Угорщини.

3.3. Проект Середина Європа: пангерманізм та культурно-політична центрально-східноєвропейська інтеграція

У східноєвропейській регіональній історії XIX століття панетнічні ідеології знайшли сприятливе підґрунтя. Протистояння шовіністичних прагнень титульної германської нації з націоналізмом бездержавних слов'янських та угорського народів, що населяли поліетнічну Австрійську імперію [23, с. 313], підходило на роль «порохової діжки Європи» ледве не більше, ніж Балканський півострів.

Габсбурзька монархія, що опікувалась багатонаціональним населенням завойованих території, відразу після закінчення Віденського конгресу стала «заручницею» поліетнічної структури держави, в якій протистояння

пангерманістичного та панславістського, германського та слов'янського, було зосереджено на руйнуванні сталого державного устрою [23, с. 313].

Не зважаючи на те, що зародження та піднесення пангерманістичної ідеології відноситься до XIX століття [56, с. 14], цілком зрозуміло, що вона є продовженням германської середньовічної експансіоністської політики направленої на центрально-східноєвропейські слов'янські землі, яка стала відомою під назвою «Натиск на Схід», або ж «Drang nach Osten». Тож, ця політика була закладена ще за часів Священної Римської імперії та пролонгована Габсбурзькою монархією.

Сформувалась пангерманістична ідеологія вже в дуалістичній Австро-Угорській імперії [37, с. 498].

Головним апологетом пангерманізму став австрійський політик, аристократ за походженням, Георг фон Шенерер, відомий антикатолицькими та антисемітськими поглядами. В XX столітті Шенерер стане справжньою знаменитістю, як людина що справила неабиякий вплив на формування світосприйняття молодого Адольфа Гітлера.

На самого ж Георга фон Шенерера вплинули погляди канцлера Отто фон Бісмарка, палким прихильником якого був австрієць. Бісмарк був відомий своїми антикатолицькими поглядами, що в сукупності з роллю Залізного канцлера в об'єднанні Німеччини малонімецьким шляхом, під час якого Шенерер був пронимецьким політичним активістом, справило величезний вплив на майбутні переконання австрійського політика.

Георг фон Шенерер одним з перших розпізнав та ідентифікував «прийнятність» єврейського населення германських держав, задля того щоб перенаправляти зовнішньополітичні орієнтири країни та видозмінювати внутрішні державні конструкції. Помітне становище євреїв в Австро-Угорщині та багатонаціональна структура імперія сприяли модерній трансформації антисемітизму, що проторувало «криваву доріжку» до Голокосту в середині XX століття [23, с. 326-327].

Першопочатково пангерманізм Шенерера підтримала освічена австрійська молодь, але завдячуючи доступній та зрозумілій риториці, ця культурно-політична течія швидко залучила до себе різні соціальні верстви австрійського суспільства [23, с. 326-327]. Георг фон Шенерер та його послідовники продукували політичну платформу інкорпорації австрійських земель Габсбурзької монархії до складу новоствореної Німецької імперії династії Гогенцоллернів [37, с. 498].

Не зважаючи на послідовне залучення широких верств населення, австрійський пангерманістичний культурно-політичний рух був відносно малочисельним [56, с. 5], в першу чергу, якщо порівнювати його з панетнічною ідеологією австрійських слов'ян або з «компромісним» австрославізмом чеської інтелектуальної еліти.

Вплив австрійського пангерманізму на суспільно-політичне життя Австро-Угорщини був незначним та недовготривалим [56, с. 6]. Проте світоглядно-ідеологічна популяризація поглядів Георга фон Шенерера та його прихильників, їх переконання та міркування, що в подальшому зазнали серйозні метаморфози, вплинули не тільки на політичні перспективи Габсбурзької монархії або ж Німецької імперії, а й на майбутнє всієї Центральної та Східної Європи.

Пангерманізм в Австро-Угорській імперії став початковою частиною того непримиренного культурно-політичного протистояння, що розгорнулося між панславізмом та пангерманізмом на теренах східноєвропейського регіону впродовж другої половини XIX – першої половини XX століття.

У хронологічних рамки представленого дослідження це був антагонізм світоглядно-ідеологічних систем, конкуренція за культурно-політичну гегемонію в Східній Європі, але вже у прийдешньому XX столітті «холодна» стадія суперництва переросте в «гарячу», що призведе до наймасштабніших воєн в історії людства.

Пангерманізм Георга фон Шенерера швидко «перекинувся» на новостворену імперію Гогенцоллернів, де після практичного втілення

малонімецького шляху об'єднання Німеччини під проводом Пруського королівства, німецький націоналізм наступним етапом розвитку вбачав перехід до пангерманістичної ідеології.

Австрійські пангерманісти, навіть враховуючи відверто радикальні погляди їх лідера, ніколи не порівнювали себе з експансіоністським російським панславізмом, але для німецького пангерманістичного руху подібні паралелі були цілком прийнятні [23]. Більше того, зіставлення геополітичних потреб прямих конкурентів за гегемонію в Східній Європі було звичайною справою, особливо зважаючи на поважне відношення Отто фон Бісмарка до Російської імперії та Союз трьох імператорів.

Прерогатива німецьких національних прагнень та інтересів усього германського народу над потребами Німецької імперії Гогенцоллернів, була головною відмінною рисою у порівнянні з російським панславізмом, що не міг існувати без фундаментального союзу з династією Романових [23, с. 325].

Таким чином, німецький пангерманізм був більш політично розвинений, ніж російський панславізм. Всеєвропейська політика германського народу та німецькі національні потреби долали будь-які кордони державних утворень, привалюючи над державотворчими діями імператорської династії [23, с. 325].

Вершиною німецької пангерманістичної політичної думки середини XIX століття стала поновлена геоконцепція Серединної Європи, проте в першу чергу необхідно розглянути витoki концепту центрально-східноєвропейського об'єднання під германською егідою.

Людиною, що вперше запропонувала проект Серединна Європа європейській громадськості був прусський фельдмаршал Карл Фрідріх Кнезебек [26, с. 28], який мріяв реалізувати великонімецький шлях об'єднання Німеччини та був особистим прихильником дипломатичних здібностей австрійського політика Клемент фон Меттерніха.

Після перемоги антинаполеонівської коаліції, на думку Кнезебека, необхідно було оновити баланс сил в Старому Світі. Найкращім способом

для цього, прусський фельдмаршал вважав утворення коаліції центрально-східноєвропейської держав під егідою германського народу. До союзу повинні були входити німецькі держави нещодавно зниклої Священної Римської імперії, австрійська Габсбурзька монархія, а також тоді ще роз'єднанні італійські королівства Апеннінського півострову. Особливістю цієї коаліції повинен був стати тісний дипломатичний взаємозв'язок з Британською імперією [26, с. 28].

Карл Фрідріх Кнезебек мав відверто антиросійську та антифранцузьку політичну позицію. На його думку, необхідно було будь-якими засобами уникнути зростання загальноєвропейської впливу Російської імперії, що після перемоги над Наполеоном I Бонапартом почала приймати активну участь у європейській політиці, а також ні в якому разі не дозволити реставрованому Французькому королівству Бурбонів відновити колишню довоєнну могутність [26, с. 28].

Насправді, план прусського фельдмаршала повністю відповідав потребам германської військово-аристократичної еліти та мріям про відновлення анахронічної пізньосередньовічної Священної Римської імперії. Проект Серединна Європа Кнезебека не мав на увазі центрально-східноєвропейський економічний союз, не пропонував національного самовизначення слов'янським та угорському народам Австрійської імперії, не враховував інтересів італійських королівств Апеннінського півострову.

Неможливість реалізації першопочаткового проекту Серединна Європа виразно проявилася на Віденському конгресі. Вищезгаданий австрійський політик Клемент фон Меттерніх, що поряд з Талейраном був найвидатнішим дипломатом першої половини XIX століття, спробував об'єднати германські держави під владою Габсбурзької монархії. Цю спробу австрієць обґрунтував необхідністю створення в Європі нової системи колективної безпеки, проте його прагнення викликали різке неприйняття з боку провідних держав Європи, які не мали наміру об'єднувати Німеччину [26, с. 28].

Ідея Серединної Європи, вже як центрально-східноєвропейського економічного союзу під егідою Пруського королівства Гогенцоллернів, відроджується в середині ХІХ століття.

Південнонімецький політекономіст Фрідріх Ліст, у своїй магістральній праці «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз», пише про необхідність створення «середньоєвропейського економічного єднання», при цьому вюртемберзький німець просуває ідею прусської економічної експансії, розглядаючи Австрійську імперію як сільськогосподарський придаток промислової Німеччини [51, с. 6].

Після Весни націй 1848-1849 років, австрійська Габсбурзька монархія помітно послабшала, тож з початком другої половини ХІХ століття саме Пруське королівство остаточно затверджується в ролі «збирача германських земель» [26, с. 28]. Через трохи більше ніж двадцять років, Отто фон Бісмарк, разом з пруськими фельдмаршалами Гельмутом фон Мольтке та Альбрехтом фон Рооном, об'єднують Німеччину малонімецьким шляхом під проводом династії Гогенцоллернів.

З цього часу, новостворена Німецька імперія стає носієм поновленої геоконцепції Серединна Європа. В оточенні канцлера Отто фон Бісмарка та імператора Вільгельма І Гогенцоллерна, величезну увагу приділяють переорієнтації торгово-економічних взаємовідносин та створенню єдиної митної політики у Центрально-Східній Європі, з потенціальним залученням нещодавно утвореного Італійського королівства [26, с. 28].

Проект Серединна Європа, як концепція економічного центрально-східноєвропейського союзу, є яскравим прикладом континентально-імперського геопроєкту [23, с. 313], що подібно до більш раннього імперіалістичного проєкту Наполеона та більш пізнього польського Інтермаріуму, з плином часу з економічного союзу перетворився на геополітичний проєкт політичного об'єднання під егідою титульної нації.

Поява у середині XIX століття вже оновленої пангерманістичної геоконцепції Серединна Європа, своєрідної трансформації великонімецького шляху об'єднання Німеччини в умовах реального втілення малонімецького варіанту, в першу чергу, відображала прагнення новоствореної Німецької імперії, що запізнилася до колоніального поділу світу, оволодіти життєвим простором сусідніх держав та здобути омріяний вихід до Середземного моря. Крім цього, поновлений концепт Серединної Європи ще міцніше пов'язував геополітичні інтереси габсбурзької Австро-Угорщини та новоствореної Німецької імперії Гогенцоллернів.

Важливою особливістю проекту Серединна Європа є те, що він відверто направлений проти російського панславізму та культурно-політичного розширення східно-центральноєвропейського регіонального впливу Російської імперії. Саме тому, задля підтримки безпеки Німецької держави, величезне значення мала наявність «буферної зони» між імперіями Гогенцоллернів та Романових [52, с. 119-122].

Конкретно окреслити територіальні межі Серединної Європи в германській політичній свідомості не видається можливим. По-перше, це пов'язано з різними аспектами ідеології – культурним, політичним, економічним. По-друге, гіпотетичні кордони геопроєкту пангерманістів зазвичай не були чітко визначені, бо завжди існувала додаткова перспектива подальшої культурної або територіальної експансії [26, с. 27-28].

Германський політикум другої половини XX століття погоджувався на думці, що у випадку невдачі в процесі культурно-політичного об'єднання центрально-східноєвропейських території під егідою Німецької імперії, в Європі та світі остаточно ствердитися гегемонія трьох наддержав – Сполучених Штатів Америки, Британської та Російської імперій [26, с. 28].

Габсбурзька Австро-Угорщина, для якої довгоочікувана реалізація прагнень усього германського народу провіщала припинення будь-якого суперництва з імперією Гогенцоллернів та потенційну економічно-політичну

ізоляцію від конкуренції Російської імперії на Балканському півострові, також визнавала можливою «возз'єднання» з Німецькою імперією [26, с. 29].

Підводячи підсумок, слід зауважити, що германський націонал-соціалізм та російський більшовизм, що в майбутньому ХХ столітті назавжди змінять історію Центрально-Східної Європи, за висловом визначної американської політологині Ганни Арендт: «зобов'язані пангерманізму та панславізму незрівнянно більше, ніж будь-якому іншому культурно-політичному руху» [23, с. 307].

Вже під час Першої світової війни, німецький політик та пастор Фрідріх Науманн, напише в свої знаменитій праці «Серединна Європа» або ж «Mitteleuropa»: «якщо ж Серединній Європі призначено постати самостійною історичної величиною, то заздалегідь зобов'язана утворитися нова історична свідомість» [20, с. 34]. На щастя чи на жаль, в другій половині ХІХ століття «нової історичної свідомості» з пангерманістичною орієнтацією у Центрально-Східній Європі не виникло.

Через поразку в Першій світовій війні пангерманістичні прагнення довгого ХІХ століття разом з концептом Серединна Європа зазнали нищівної поразки, однак, переконання та ідеї що були закладені пангерманістами, у майбутньому були відроджені та стали підґрунтям для нацистської ідеології та ще однієї спроби практичної реалізація пангерманістичних ідеалів вже за часів Третього Рейху.

ВИСНОВКИ

Отже, розглянувши особливості формування та еволюції концепту Східна Європа в європейській інтелектуальній думці XVIII – середини XIX століття, проаналізувавши та охарактеризувавши загальноєвропейські фактори, які позначилися на концептуальній трансформації східноєвропейського регіону, необхідно зауважити, що трактування поняття Східна Європа протягом зазначених хронологічних рамок дослідження динамічно видозмінювалось, а сучасні дискусії щодо східноєвропейського регіону надають безліч різновидів та способів використання цього культурно-політичного концепту.

Підсумовуючи дефініціювання поняття та аналізу формування в європейських інтелектуальних колах концепту Східна Європа, можна сказати, що європейська інтелігенція по-різному розглядала культурно-географічні межі східноєвропейської цивілізації та народи, що населяли цей величезний регіон.

Проблематичним є окреслення історико-географічного кордону Східної Європи, проте визначення меж східноєвропейського культурного простору завдання ще більш складне, бо приналежність до окремої культурно-цивілізаційної моделі, поза всяким сумнівом, превалює над географічним положенням регіону.

Західноєвропейський орієнталізм по відношенню до Східної Європи, як внутрішньоєвропейське протистояння цивілізаційних моделей, має неабияку історію, через що аргументація виділення регіону «Східна Європа» зазвичай носить релятивний характер та майже повністю залежить від політико-ідеологічних чинників.

Охарактеризувавши подорожі західноєвропейських мандрівників-інтелектуалів Нового часу та їх роль у становленні концепції Східна Європа, можливо зробити висновок, що різні мандрівники мали неоднакове відношення до східноєвропейського регіону, але не дивлячись на це, між

ними усіма було дещо спільне. По-перше, кожен з тих, хто подорожував величезними теренами Східної Європи, будучи зацікавленим у своєрідній та незвичайній східноєвропейській цивілізації, бачив її цілковиту відмінність від західноєвропейської. По-друге, кожен з тих, хто мандрував безмежними просторами східноєвропейського регіону, в будь-якому випадку, своїми працями взяв безпосередню участь у концептуальному конструюванні образу Східної Європи та формуванні стійких стереотипних уявлень щодо східноєвропейського регіону.

Розглянувши еволюцію поняття Східна Європа як єдиного культурно-географічного регіону за доби Просвітництва, слід зауважити, що європейська інтелектуальна думка доба Розуму, що поступово одержувала перемогу над релігійними та метафізичними забобонами, сама ж створила трансформоване, викривлене бачення Східної Європи.

Протиріччя та розбіжності в точках зору на концепт Східна Європа найяскравіше охарактеризовані за допомогою однієї з найбільш відомих політико-ідеологічних дискусій доби Просвітництва, що стосувалася світоглядно-ідеологічного протистояння Річ Посполитої з Російською імперією та «виокремлення» держави, що в культурно-ідеологічному сенсі повинна була уособлювати Східну Європу.

Непримиренне суперництво філософів-просвітників Жан-Жака Руссо та Вольтера з приводу того, якому з цих державних утворень, що по черзі домінували в східноєвропейському регіоні та представляли дві відмінні світоглядно-ідеологічні системи, необхідно репрезентувати Східну Європу в очах загальноєвропейської громадськості, вірогідно стало найбільш відомим східноєвропейським диспутом у європейській інтелектуальній думці доби Просвітництва.

Крім цього, варто зазначити, що не зважаючи на помітні регіональні відмінності, добу Просвітництва в Східній Європі можна з впевненістю називати складовою частиною загальноєвропейської ідейної течії.

Епоха Розуму в східноєвропейському суспільно-культурному просторі була націлена проти релігійних та феодальних анахронізмів, ставши прологом і предтечею до боротьби за національні права народів Австрійської та Російської імперії вже в XIX столітті.

Послугуючись засвоєним досвідом британської, французької та пруської суспільно-культурної думки, проявляючи неабиякий інтерес до розвитку країн власного регіону, східноєвропейські просвітники встановили тісні міжрегіональні духовно-культурні зв'язки, що стали підґрунтям для формування єдиного культурного регіону.

Проаналізувавши взаємовпливи концепту Східна Європа та ідеології панславізму, необхідно зробити висновок, що визначальним чинником у регіональних міжкультурних та міждержавних слов'яно-германських відносинах у Східній Європі післянаполеонівського періоду були взаємозалежні панетнічні ідеології – панславізм та пангерманізм.

Ідеологія панславізму трансформувала величезний культурно-політичний вплив на становлення та формування концепту Східна Європа.

У переконаннях та прагненнях панславістів не завжди знаходилося місце окремій концепції Східна Європа, через що панетнічна домінанта замінювала регіональний принцип, відмежовуючи неслов'янські народи величезного багатоетнічного східноєвропейського регіону.

Проте, не зважаючи на принципові концептуальні відмінності поняття Східна Європа та ідеології панславізму, обидві ідеї були взаємозалежні та взаємопов'язані між собою, тому що розвивались в симбіозі з формуванням загальнослов'янської ідентичності, а також національних ідентичностей окремих слов'янських народів.

Крім цього, потрібно зазначити, що найбільш визначальною відмінністю між панславістським культурно-політичним рухом у бездержавних західнослов'янських народів Австрійської імперії та російськими панславізмом, була потенційна роль монарха внаслідок гіпотетичних культурно-політичних перетворень.

Бездержавні слов'янські народи Австрійської імперії, скеровані національно-культурними рухами та очолювані чехословацькою інтелігенцією, були вимушені до пошуку компромісу з німецькою династією імператорів та австрійською титульною нацією Габсбурзької монархії, через що зародилася концепція австрославізму, яка витіснила підгабсбурзький автентичний панславізм.

Російський панславізм, нерозривно пов'язаний з православ'ям, тлумачив імператорську владу як божественну еманацию. Середньовічна візантійська концепція месіанства знайшла своє «російське» втілення в ідеології панславізму.

Поза всяким сумнівом, враховуючі симбіоз панславістських претензії російського царизму з старанням наслідувати Візантійській імперії, російський панславізм не тільки мав амбіції виступити в якості об'єднувача слов'янських народів, а й разом з тим представляв собою спробу зайняти вакантне місце провідника та деміурга у східноєвропейській православній культурно-ідеологічній зоні.

Охарактеризувавши угорську спробу культурної інтеграції підгабсбурзької Центрально-Східної Європи, необхідно зауважити, що після перетворення Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську монархію та затвердження персональної унії, уряд Угорщини, не зважаючи на будь-які прагнення культурно-національного самовизначення підугорських слов'янських народів Транслейтанії, проводив політику формування політичної угорської нації, де рівними правами з етнічними угорцями користувалися тільки ті слов'яни, які погоджувалися на добровільну мадяризацію.

Угорщиною за часів дуалізму була здійснена спроба культурної інтеграції південно-західної частини Центрально-Східної Європи, яка у найближчій перспективі, вслід за неминучим розпадом двоєдиної Габсбурзької монархії, зобов'язана була трансформуватися в культурно-політичне угорсько-слов'янське об'єднання під егідою угорського народу.

Своєрідною практичною реалізацією ідеї центрально-східноєвропейської коаліції, з врахування інтересів західнослов'янських та угорського народів, в майбутньому ХХ столітті стане утворення Вишеградської групи, культурно-політичного альянсу Чехії, Словаччини, Польщі та Угорщини.

Висвітливши метаморфози пангерманістичного геопроєкту Серединна Європа, можливо зробити висновок, що цей проєкт культурно-політичної центрально-східноєвропейської інтеграції, був вершиною пангерманістичної політичної думки середини ХІХ століття.

Не зважаючи на те, що зародження та піднесення пангерманістичної ідеології відноситься до ХІХ століття, цілком зрозуміло, що вона є продовженням германської середньовічної експансіоністської політики направленої на центрально-східноєвропейські слов'янські землі, яка стала відомою під назвою «Натиск на Схід».

Пангерманізм в Австро-Угорській імперії став початковою частиною непримиренного культурно-політичного протистояння, що розгорнулося між панславізмом та пангерманізмом на теренах східноєвропейського регіону. Це була боротьба світоглядно-ідеологічних систем, конкуренція за культурно-політичну гегемонію в Східній Європі, що в наступні двісті років стане чи не найголовнішим протистоянням євразійського континенту.

Після ослаблення Габсбурзької монархії та об'єднання Німеччини малонімецьким шляхом під проводом династії Гогенцоллернів, новостворена Німецька імперія стає носієм поновленої геоконцепції Серединна Європа, культурно-політичної центрально-східноєвропейської інтеграції під егідою германського народу.

Проєкт Серединна Європа, як концепція економічного центрально-східноєвропейського союзу, є яскравим прикладом континентально-імперського геопроєкту, що подібно до більш раннього імперіалістичного проєкту Наполеона та більш пізнього польського Інтермаріуму, з плином

часу з потенційного економічного союзу перетворився на геопроєкт політичного об'єднання під егідою титульної нації.

Наукові результати представленого дослідження у певних випадках можуть бути використані при підготовці наукових праць з європеїстики, славістики та германістики, для написання науково-методичних та науково-популярних праць з всесвітньої історії, а також при викладанні курсу історії світових цивілізацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Александр Пыпин. Панславизм в прошлом и настоящем. Москва : Колос, 1913. 209 с.
2. Астольф де Кюстин. Россия в 1839 году / перевод с франц. В. Мильченой, И. Стаф. Москва : Терра, 2000. Т. 1. 640 с.
3. Астольф де Кюстин. Россия в 1839 году / перевод с франц. О. Гринберг, В. Мильченой, С. Зенкина. Москва : Терра, 2000. Т. 2. 592 с.
4. Астольф де Кюстин. Николаевская Россия / перевод с франц. Я. Гессеиа, Л. Домгера. Москва : АСТ, 2008. 411 с.
5. Владимир Ламанский. Геополитика панславизма. Москва : Институт русской цивилизации, 2010. 928 с.
6. Вольтер. Избранные произведения / перевод с франц. Г. Блока, Ф. Сологуба и других. Москва : Государственное издательство художественной литературы, 1947. 648 с.
7. Вольтер. История Карла XII, короля Швеции / перевод с франц. Д.В. Соловьева. Санкт-Петербург : Лениздат, 2013. 354 с.
8. Жан-Жак Руссо. Об общественном договоре, или Принципы политического права / перевод с франц. М. Розанова, Д. Горбова. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1938. 135 с.
9. Исаак Масса. Краткое известие о Московии в начале XVII в. / перевод с нидер. А.А. Морозова. Москва : Издательство социально-экономической литературы, 1937. 220 с.
10. Йозеф Рорер. Нотатки під час подорожі від турецького кордону через Буковину, вздовж Східної та Західної Галичини, Сілезії та Моравії до Відня / переклад з нім. Л. Олексишиної. Чернівці : Книги, 2018. 256 с.
11. Казанова Джакомо. История моей жизни / перевод с франц. И. Стаф, А. Строева. Москва : ТЕРРА, 1997. Т. 1. 336 с.

12. Казанова Джакомо. История моей жизни / перевод с франц. И. Стаф, А. Строева. Москва : ТЕРРА, 1997. Т. 2. 384 с.

13. Корнилий де Бруин. Путешествие через Московию в Персию и Индию / перевод с нидер. П.П. Барсова. Москва : Издательство Московского общества истории и древностей Российских, 1873. 293 с.

14. Петр Симон Паллас. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793-1794 годах / перевод с нем. А.Л. Бертье-Делагарду, С.Л. Белявской. Москва : Наука, 1999. 246 с.

15. Рудольф Эрих Распе. Приключения барона Мюнхгаузена / перевод с нем. К. Чуковский. Минск : Мастацкая літаратура, 1977. 98 с.

16. Уильям Кокс. Путевые записки от Москвы до Санкт-Петербурга одного англичанина в царствование императрицы Екатерины II, заключающие в себе весьма любопытные исторические сведения, относящиеся к России в XVIII столетии / перевод с англ. И. Смирнова. Москва : Издательство И. Смирнова, 1837. 34 с.

17. Филипп Поль де Сегюр. История похода в Россию. Мемуары генерал-адъютанта / перевод с франц. А.Ю.Иванов. Москва : Захаров, 2014. 464 с.

18. Франческо Альгаротти. Русские путешествия. Письма о России / перевод с итал. М.Г. Талалая. Санкт-Петербург : Крига, 2006. 176 с.

19. Франческо Альгаротти. Путешествие в Россию / перевод с итал. Ю.Н. Ильина, Н.М. Ботвинника, В.В. Зельченко. Санкт-Петербург : Наука, 2014. 424 с.

20. Фридрих Науманн. Серединная Европа / перевод с нем. В.Я. Фан-дер-Флит. Петроград : Издательство Огни, 1916. 149 с.

Монографії та наукові статті:

21. Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика / Т.М. Исламов, Е.Н. Масленникова, И.В. Попова и другие. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. 318 с.

22. Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI – XX века) / С.А. Романенко, И.В. Крючков, С.А. Стыкалин. Санкт-Петербург : Алетейя, 2011. 488 с.
23. Арндт Ханна. Истоки тоталитаризма / перевод с англ. И.В. Борисовой, Ю.А. Кимелева, А.Д. Ковалева и другие. Москва : ЦентрКОМ, 1996. 672 с.
24. Бовуа Даниэль, Дюкре Мари-Элизабет, Вандич Петр и другие. История Центрально-Восточной Европы / перевод с франц. М.Ю. Некрасов, А.Ю. Карачинский, И.А. Эгипти. Санкт-Петербург : Евразия, 2009. 1120 с.
25. Болдин В. А. Панславистские политические концепции: генезис и эволюция. Москва : Аквилон, 2018. 376 с.
26. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время / Т.М. Исламов, А.С. Стыкалин, М.К. Юрасов. Москва : Институт славяноведения РАН, 2004. 342 с.
27. Вишеградская Европа / Л.Н. Шишелина, Н.И. Бухарин и другие. Москва : Весь мир, 2010. 568 с.
28. Гасанов А. М. Геополитика. Баку : Zardabi LTD, 2012. 688 с.
29. Григорьева А. А. Панславизм: идеология и политика (40-е годы XIX – начало XX века). Иркутск : Аспринт, 2013. 199 с.
30. Дворник Франтишек. Славяне в европейской истории и цивилизации / перевод И.И. Соколовой. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 800 с.
31. Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / переклад с англ. П. Тарашук. Київ : Основи, 2008. 1080 с.
32. Дейвіс Норман. Європа: Історія / переклад с англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ : Основи, 2001. 1463 с.
33. Европейские революции 1848 года. Принцип национальности в политике и идеологии / В.Н. Виноградов, Т.М. Исламов и другие. Москва : Индрик, 2001. 456 с.

34. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.

35. История Венгрии / Т.М. Исламов, А.И. Пушкаш и другие. Москва : Наука, 1972. Т. 2. 601 с.

36. История Европы. Европа Нового времени (XVII – XVIII века) / М.А. Барг, В.А. Дьяков и другие. Москва : Наука, 1994. Т. 4. 509 с.

37. История Европы. От Французской революции конца XVIII века до Первой мировой войны / С.П. Пожарская, А.С. Намазова и другие. Москва : Наука, 2000. 667 с.

38. История международных отношений. От Вестфальского мира до окончания Первой мировой войны / А.В. Торкунов, М.М. Наринский и другие. Москва : Аспект-пресс, 2017. Т. 1. 552 с.

39. История южных и западных славян / И.В. Созин, И.М. Белявская и другие. Москва : Московский государственный университет, 1979. 592 с.

40. Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве. Петроград : Типография Петроградского университета, 1866. 266 с.

41. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. Москва : Аспект Пресс, 2001. 479 с.

42. Контлер Ласло. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / перевод с англ. В.Т. Олейника. Москва : Весь мир, 2002. 656 с.

43. Краткая история Польши / Л.Е. Горизонтов, В.А. Дьяков, Ф.Г. Зуев и другие. Москва : Наука, 1993. 528 с.

44. Кузнецов Д. В. Хрестоматия по истории международных отношений. Новое время. Благовещенск : Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. Т. 3. 1057 с.

45. Культура и общество в эпоху становления наций (Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII – 70-х годах XIX в.) / И.А. Богданова, В.И. Злыднев и другие. Москва : Наука, 1974. 2014 с.

46. Ларі Вулф. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / переклад з англ. Сергія Біленького, Т. Цимбала. Київ : Критика, 2009. 592 с.

47. Ливен Доминик. Аристократия в Европе. 1815 – 1914 года / перевод с англ. М. Шерешевской. Санкт-Петербург : Академический проект, 2000. 364 с.

48. Лимонов Ю. А. Россия первой половины XIX в. глазами иностранцев. Ленинград : Лениздат, 1991. 719 с.

49. Любавский М. К. История западных славян. Москва : Вече, 2018. 496 с.

50. Мезин С.А. Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I. Саратов : Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского, 2003. 214 с.

51. Миллер А. И. Центральная Европа как исторический регион. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1996. 267 с.

52. Мухаев Р. Т. Геополитика. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 839 с.

53. Нойманн Ивер. Использование Другого: Образы Востока в формировании европейских идентичностей / перевод с англ. В.Б. Литвинова, И.А. Пильщикова. Москва : Новое издательство, 2004. 336 с.

54. Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие / В.И. Фрейдзон, В.А. Дьяков, Т.М. Исламов и другие. Москва : Наука, 1980. 610 с.

55. Освободительные движения народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма / В.И. Фрейдзон, В.А. Дьяков, Т.М. Исламов и другие. Москва : Наука, 1981. 464 с.

56. Ратнер Н. Д. Очерки по истории пангерманизма в Австрии в конце XIX в. Москва : Наука, 1970. 224 с.

57. Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII - поч. XXI ст.). Острог : Знання, 2010. 220 с.

58. Снайдер Тімоті. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569-1999 рр. / переклад з англ. О. Котенко, А. Надтока. Київ : Дух і літера, 2012. 464 с.

59. Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений. XII – XX вв. / А.С. Стыкалин, С.А. Романенко, О.В. Хаванова и другие. Санкт-Петербург : Алетейя, 2009. 544 с.

60. Фергюсон Ніл. Цивілізація. Як захід став успішним / переклад з англ. В. Циба. Київ : Наш Формат, 2017. 488 с.

61. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты / В.И. Фрейдзон, И.С. Миллер, Т.М. Исламов и другие. Москва : Наука, 1981. 360 с.

62. Центральная и Юго-Восточная Европа в Новое время / В.А. Дьяков, Н.П. Данилова, И.С. Миллер и другие. Москва : Наука, 1974. 316 с.

63. Шарий А., Шимов Я. Австро-Венгрия. Судьба империи. Москва : Азбука-Аттикус, 2015. 448 с.

64. Шоню Пьер. Цивилизация Просвещения / перевод с франц. И. Иткина, М. Гистер. Москва : АСТ, 2008. 688 с.

65. Яровий В. І. Історія західних і південних слов'ян. Київ: Либідь, 1996. 416 с.